

Mladen ZAGARČANIN*

O NEKIM REZULTATIMA NOVIH ARHEOLOŠKIH
ISTRAŽIVANJA NA PREVLACI KOD TIVTA

ABSTRACT: *From 1997 to 2011 on the small island Prevlaka of Saint Archangel Michael near Tivat in Boka bay, systematic archaeological excavations have been carried out. The scope of this article is to shown one part of preliminary results of the investigations, related with the antique and early Byzantine archaeological stratigraphy (from 2nd century BC to 11th century) which were the basis of the later medieval monastery and Archbishop seat of Zeta. To understand all historical process through the large period of time it will be necessary to spent more than a decade, studying an enormous quantity of findings, and this work is only introduction in scientific approach for understanding one of the most interesting site on Eastern Adriatic coast.*

KEY WORDS: *Early imperial period 1st – 2nd century, italic sigillata, Eastern sigillata, Late Antique period, early Byzantine period, Early Christian basilica, amphorae 10th – 11th century, 13th- 15th century, fresco painting.*

Smatra se da je „ostrvo Prevlaka“, odvojeno od kopna samo jednim uskim kanalom, jedno od najstarijih naseljenih mjesta smještenih uz samu bokokotorsku obalu. To je maleni prostor koji je od davnina bio naseljen, i koji već više od jednog stoljeća privlači ogromnu naučnu pažnju, nerijetko prepunu oprečnih mišljenja baziranih uglavnom na pretpostavkama koja nisu imala arheološko utemeljenje. Prva istraživanja su vršena 50-ih godina, pod rukovodstvom J. Kovačevića i V. Koraća, i tada je dobijen veliki broj podataka vezanih za sam crkveni objekat.¹ Dugo je naučna javnost čekala na rezultate ovih istraživanja, i oni su došli upravo u vrijeme kada se na Prevla-

* Autor je kustos Zavičajnog muzeja u Baru.

¹ V. Korać, Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.

ci odvijala nova arheološka kampanja, koja je trajala od 1997. do 2011. godine.² (Sl. 1)

Tokom posljednjih iskopavanja, sa jugozapadne strane ostrva, ispod sadašnjeg konaka manastira Svetog arhangela Mihaila, otkriveni su ostaci rimske vile pozicionirane na samom rubu morske obale. Na ovom dijelu ostrva nalazi se prilično široki plato koji nije nastao prirodnim putem. Po svemu sudeći teren je vještački proširen i pripremljen za građevinu koja je svojim južnim i zapadnim stranama dodirivala morsku obalu. Vila se prema sjeveru i istoku propinjala ka uzvišenju, gdje se danas nalaze vidljivi ostaci manastirskog kompleksa, do kote od 13.59 metara nad morem. Otkopani su ostaci zidova i mozaika koji je nastao na poznohelenističkim slojevima³, što je utvrđeno postojanjem ulomaka keramike karakteristične za III-II vijek prije Hrista. Na dvadesetak metara od obale otkriveni su takođe mozaički pavimenti koji se opredjeljuju u I-III vijek. Otkriven je zid neke veće i značajnije rimske građevine sa djelimično očuvanim podnim mozaikom rađenim od bijelih tesela. Ova građevina je korištena u kasnoantičko i ranovizantijsko doba, sudeći prema podnom mozaiku koji je obnavljan opekama. Ispod podnog maltera i štuta naišlo se na još jedan mozaik, iznad koga je ležala rimska keramika pomiješana sa keramikom helenističkih osobina. U sondi 2 naišlo se na zid nekog drugog objekta. Takođe, pronađeni su djelovi bazena koji bi mogli biti i dio termalnog kompleksa, ili bazeni za sakupljanje kišnice. Od pokretnog arheološkog materijala otkopani su ulomci keramike i amfora. Naročito se izdvajaju fragmenti luksuzne italske tera sigilate porijeklom iz Arcijuma, kao i razne druge vrste fine rimske keramike istočnomediterranskog porijekla: fragmenti žižaka, keramika tankih zidova, ali i velika količina ulomaka ognjišne grnčarije i različiti tipovi amfora. Pronađeno je i rimsko staklo I/III vijeka i razni metalni predmeti. (Sl. 2; Tabla I-III)

U nešto nižem dijelu koji obuhvata jugozapadni i zapadni prostor, ispred hrama, otkopana je velika površina datovana velikom količinom materijala sa kraja I vijeka. Istraživanja u periodu 2010-2011. odvojila su na-

² Pod rukovodstvom nekadašnje Arheološke zbirke Crne Gore profesor Đorđe Janković (Filozofski fakultet Beograd) je 1997. godine započeo sistematska istraživanja manastirskog kompleksa, koja su obuhvatala i prostore van konaka. Dosad nije mnogo publikovano, a ono što je objavljeno više se nalazi u vidu preliminarnih izvještaja iskopavanja i manjih studija o arhitekturi, kamenoj plastici i keramici; Đ. Janković, M. Živković, G. Simonović, Đ. Čapin, Miholjska Prevlaka, Istraživanja u 1997, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14 (1998), 137-143; Đ. Janković, *Srpsko Pomorje 7-10. stoljeća*, Beograd 2007; Đ. Janković, Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, *Drevno hišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori*, Cetinje-Beograd, 2010; O keramici 13-14. vijeka: I. Pašić, Manastir Svetoga arhangela Mihaila na Prevlaci, arheološki slojevi iz 13. i sa početka 14. vijeka, *Glasnik SAD*, Beograd 2004; Od 2009. do 2011. godine arheološka istraživanja Svetog Arhangela Mihaila nastavio je Zavičajni muzej u Baru pod rukovodstvom Mladena Zagarčanina.

³ Janković et al. 1998, 139.

knadno nasute od intaktnih slojeva, i rasporedila ih po određenim morfološkim kvalifikacijama i vremenskom djelovanju njihovog nastajanja. Možemo zaključiti da su određene „stihijske“ aktivnosti krajem I vijeka naše ere uništile rimsku vilu na ovom dijelu, i da su nakon velikog požara ostavile za sobom veliku količinu veoma raznovrsnog arheološkog materijala. (Tabla I-III)

Geologija ostrva je flišnog karktera, sastavljena od nizova kompaktnih sedimentnih stjenovitih žila, među kojima se najčešće smjenjuju lapor pješčar i glineni škriljci. Teren je u padu prema zapadu i sjeverozapadu. To je uslovalo da se radi formiranja kasnoantičkog groblja niveliraju velika količina zemlje. Njen sastav ukazuje na ostrvsko porijeklo, što zaključujemo na osnovu geoloških karakteristika. To je, po svemu sudeći, prilično angažovan poduhvat, izveden u jednom mahu zbog formiranja „novog“ utilitarnog prostora na zapadnoj i sjeverozapadnoj strani.⁴ Nasipanje zemlje (SJ 06) otkopane na drugom mjestu, na ostrvu, i njeno nivelisanje preko prethodnih slojeva (SJ 07 i SJ 08) vrši se radi pravljenja uslova za nastavak života na ovom mjestu. Sastav nasipa je i geološki kompaktan. Njega čini sloj raspale žute stijene, pomiješane sa manjim količinama keramike I-III vijeka, što je i dokaz da je zemlja donošena sa drugog mjesta. (Sl.4)

Kuhinjsku keramiku karakteriše veoma izražena tipološka raznovrsnost. To su uglavnom ognjišne forme (otvorene i zatvorene), rađene na brzom vitlu veoma dobre fature, sa dodatkom velike količine sitnog kvarca i pijeska. Uglavnom se radi o uvezenim proizvodima, premda bi ovaj vid svakodnevnih, kuhinjske keramike, morao imati i bliže centre produkcije, pa i lokalne. Osim kuhinjskih lonaca rađenih na brzom vitlu, konstatovani su i lonci rađeni mnogo primitivnije, gnjetanjem. Ovi lonci su pravljeni od poluprečišćene gline sa dodatkom pijeska sitnije i kupnije granulacije i imaju veoma izražajne autohtone osobine, koje je morfološki moguće smjestiti jedino u kontekst domaće, domorodačke ili ilirske keramike gvozdenog doba, gdje se datuju krajem I vijeka ili u prvju polovini II vijeka.⁵ (T III)

Kasnoantička i ranovizantijska faza

U prostoru sektora istočno od tzv. „Kmetovog stana“ otkopane su prostorije jugozapadnog trakta kasnoantičke vile i ranovizantijskog kompleksa. To je prvo veće uzvišenje koje dominira nižim, priobalnim dijelom, smještenom tik uz rivu. Po svemu sudeći, ovo uzvišenje, na kome se takođe nalazio jedan od djelova ranorimskog objekta - premda materijalnih ostataka I/

⁴ M. Zagarčanin, Antička i ranovizantijska arheološka svjedočanstva na svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta, Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine, *Nova antička Duklja V*, 110-111

⁵ Isti, str.

II vijeka ima mnogo manje - uobručeno je u periodu III/IV vijeka masivnijim zidom sa južne i jugozapadne strane, zatvarajući tako prostor koje se nalazio na dva visinski različita nivoa. Po svemu sudeći, sa južne strane, objekat je u kasnoj antici više puta pregrađivan, dobivši nove prostorije na starijim temeljima.⁶

Istraživanja su pokazala da se ovaj prostor stalno nadograđivao pa se ovdje mogu izdvojiti najmanje tri faze i nekoliko međufaza. Najstariji kulturni sloj leži na stijeni, i na njemu je pronađena crvena zapečena zemlja. Prostor je zatvoren podom od ploča lokalnog porijekla.⁷ Ulomci keramike pronađeni su na površini ovog pločnika. To su ulomci vršnika tipa Hayes 196⁸, iz IV vijeka; tip lonca za kuvanje (casseroles) Hayes 197 C/D,⁹ takođe sjevernoafričkog porijekla koji se datuju u kraj IV ili polovinu V vijeka. Fragmenti amfora sa dvije drške, rađeni od pjeskovite zemlje,¹⁰ pripadaju tipu Late Roman 1A, i datuju se prema Dominik Pieri - u kraj IV ili u prvoj polovini V vijeka.¹¹ Ostali ulomci su pretežno hronološki neosjetljivi, naročito dna amfora koja mogu pripadati raznim formama od VI do XI vijeka. (T IV a)

Rimsko kupatilo je koncipirano uobičajeno, sa hipokaustom, prefurnijumom i prostorijama sa mozaicima i keramičkim podom koji se grijao. Hipokaust je presječen srednjovjekovnom trpezarijom. Čini ga polukružna apsida koja se naslanja na manju, pravougaonu odaju (410) prizidanu uz stariji zid na istočnoj strani (603). Konstruisana je polaganjem debelih keramičkih ploča (413) na stubiče formirane slaganjem kvadratnih keramičkih opeka crvene boje, debljine oko 5 cm. Podne ploče su zalivene malterom bjeličaste boje, debljine oko 5 cm. Polukružni otvor za toplotu, između prefurnijuma i hipokausta ozidan je segmentasto, polukužnim slaganjem keramičkih pločica. Osnova hipokausta je napravljena od debelog sloja hidromaltera premazanog preko sloja sitnijeg kamenja. U IX ili X vijeku, kada je započet benediktinski manastir, preko hipokausta je ozidano stepenište i napravljen ulaz u konak. Da bi se obezbijedila stabilna stepenišna rampa, sa jugoistočne strane porušen je dio hipokausta i prizidana stepeništa platforma (414) naslonjena uz kasnoantički zid (603). (Sl. 3)

⁶ Isti, str.

⁷ Đ. Janković 2007, 38.

⁸ M. Bonifay. *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique, British Archaeological Reports, International Series*, Oxford 2004, 225.

⁹ M. Bonifay 2004, 226.

¹⁰ Đ. Janković 2007, 38, sl. 30, 11.

¹¹ D. Pieri, *Le commerce du vin oriental à l'époque byzantine (V-VII siècles). Les témoignages des amphores en Goule*, Beyruth, 2005; vidjeti i: M. Bonifay, D. Pieri, Amphores du Ve au VIIe s à Marseille: nouvelles données sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology* 8, 1995, 94 -120

Otkopana je i prostorija koju od padine sa južne strane odvaja ostatak masivnog (obujmnog) zida (606) sagrađenog u kasnoj antici. To je velika pravougaona odaja razučena pregradnim zidovima, od kojih se neki tek naslućuju u plitkim temeljnim zonama. Kasnije je na ove zidove, naročito na zid 615 i ostatak paralelnog zida 614 ozidan temeljni zid južnog manastirskog konaka 508, koji je ukopan u sloju porušene građevine stradale u IV ili u prvoj polovini V vijeka, i zid 601. Na površini I nivoa uz južni obujmni zid (606) nalazile su se dvije podužne prostorije koje su imale komunikaciju na istočnom dijelu, odvojene zidovima 602, 604, 605. U prvoj južnoj, pronađeni su ostaci polomljenog mozaika, pa se pretpostavlja da su obje prostorije u ovom dijelu vile, a koje su u relaciji sa kupatilom, bile pokrivene mozaičnim podom. Ovaj mozaik, postavljen na sloju intenzivno žute glinovite zemlje koja je obezbjeđivala neporoznost, je uništen, a samo su na nekim djelovima ostale udrobljene gomile keramičkih tesela, rasute u ograničenom prostoru. Ovu odaju siječe gromadna živa stijena koja je vještački uravnata.

Posljednja faza ovog dijela vile najvjerojatnije je stradala krajem IV ili početkom V vijeka, a zatvorena je velikim ruševinama i garežom, što ukazuje da je kompleks izgorio u požaru. U ovom sloju je pronađen jedan dvoredi koštani češalj iz III/IV vijeka. Radi se o tipu trodjelnih češljeva sa jednim redom zubaca, profilovanih stranica ukrašenih kombinacijom trakaste valovice i okaca. Kao dodatni ukras na stranici, koju drže četiri gvozdene zakivka, nalaze se po dvije horizontalno urezane linije, sa gornje i donje strane i četiri snopova vertikalnih linija. Dimenzije češlja: očuvana dimenzija oplata je 14.5 dužine i 6.8 cm visina; stranice: očuvana širina 11.3 x 2.2 visina. Primjerak veoma podsjeća na grobni nalaz sa lokaliteta Danilo Gornje, koji je gotovo u cjelini sačuvan.¹² (sl.6)

Materijal VI vijeka se pojavljuje u mnogo manjoj količini nego što bi to trebalo pretpostaviti, budući da se u VI vijeku na ovom prostoru gradi bazilika. Ulomaka amfora tipa LR1 i LR2 ima u sektoru VII; u sektoru IX je pronađen ulomak oboda amfore Keay LII, ulomci spatheona (malih vretenastih amfora), jedan fragment amfore tipa Gaza (LR5) i grnčarija ovog doba. U izvještaju iz 1988. je izdvojen jasno definisan ranovizantijski sloj, koji se pojavljuje: „*sporadično ili u većoj mjeri na svim iskopanim površinama Prevlake. Ovim slojem je, kako se navodi, opredijeljena samo jedna novosagrađena prostorija – za sada, okrenuta istok-zapad, veličine 6 x 4 metra, smještena u jugozapadnom uglu manastira. Ovaj sloj je datovan amforama ukrašenim urezima izvedenim češljem, ili rebrima na druge načine kao i ulomcima poznih vrsta luksuzne grnčarije kasnorimskih oblika, i djelovima*

¹² R. Sekso, Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *VAPD* 105, 2012., 97-115, 113, T III/18; uporedi sa: Ž. Krnčević, M. Menđušić, I. Pedišić, *Danilo - Arheološki vodič*, Šibenik 2000. 53.

staklenih posuda. U ovom sloju su, kako se dalje navodi, nađeni ulomci rane slovenske gnčarije (rađene gnjetanjem, neukrašene), što ukazuje na mogućnost razrješavanja pitanja doseljavanja slovenskog (srpskog?) naseljavanja i pokrštavanja.“ Sloj je vjerovatno zatvoren usljed avarskog napada.¹³

Tokom kampanje istraživanja 2005. godine u unutrašnjosti ranoromaničkog hrama pronađena je dvojna grobnica u manjoj crkvi, funerarnoj kapele. O njenoj veličini i arhitekturi nemamo mnogo arheoloških podataka. Grobnica, ukopana u živoj stijeni, pominje se u članku profesora Koraća, ali se pretpostavlja da se radi o dijelu crkve iz XIII vijeka.¹⁴ Odvojena je lakim pregradnim zidom rađenim od pritesanog kamena i komada tegula. Ozidana je kvalitetno i premazana fino uglačanim malterom postavljenim preko poda, čija je osnova fundirana na lomljenom kamenju. Grobnica je prislonjena uz južni i jugozapadni dio zdanja, od kojeg je ostala samo plitka temeljna zona. Ne znamo sa sigurnošću kada je sazidana crkva u kojoj je smještena dvojna grobnica, ali njeno rušenje možemo okvirno datovati u prvu polovinu V vijeka. Nakon rušenja kapele na ovom mjestu se formiralo groblje, najkasnije tokom V vijeka, a pokojnici su sahranjivani na različite načine. Činjenica da su grobovi koji su se obrazovali na i oko porušene kasnoantičke kapele zatrpani materijalom VI vijeka svjedoči da se starije groblje formiralo u međufazi, između rušenja kapele i zidanja bazilike u VI vijeku. Od načina ukopavanja pokojnika i konstrukcija grobova koje svrstavamo u ranovizantijskih period (V-VII vijeka) izdvojili smo šest vrsta sahranjivanja:

- 1) Sahranjivanje pod krovnim tegulama postavljenim na dvije vode;
- 2) Sahranjivanje u običnoj raki sa krovnim tegulama postavljenim oko glave pokojnika;
- 3) Sahranjivanje pokojnika kome se postavlja cijeli imbrices preko lica;
- 4) Duboko ukopani grobovi sa konstrukcijom od kamenih ploča u vidu sanduka, preko koga je krov na dvije vode, dok je „krov“ na sastavima pokriven imbricesima;
- 5) Grobovi u amforama (dječiji). Pronađena su dva takva groba i jedan od dva pokojnika je sahranjen u kasnoantičkim amforama.
- 6) Zasvedene grobnice sa bankovima i kanalom, koje po svemu sudeći pripadaju zreлом VI vijeku. (Tabla VI)

Na mjestu današnjih ostataka ranoromaničke bazilike, najkasnije u drugoj polovini VI vijeka sagrađena je velika trobrodna bazilika. Njeni brodovi su bili odvojeni monolitnim stubovima, od kojih su neki odnešeni za izgradnju hrama Svetog Trifuna 1166. godine, gdje se i danas nalaze. O ovoj činjenici govori i kotorski biskup Marin Drago, koji kaže da se gornja kon-

¹³ Janković et al, 1998, 141.

¹⁴ V. Korać, op.cit. 136.

strukcija bazilike sastoji od arhivolti i da počiva na šet stubova „odnesenih sa mjesta zvanog Prevlaka“.¹⁵

Prevlaka je tokom XII vijeka bila „ruina“, zapušteno mjesto koje je potpadalo pod Kotorsku biskupiju. Određeni historijski podaci jasno govore da je mjesto bilo napušteno u XII vijeku i da se na njemu u to vrijeme nije odvijao manastirski život.¹⁶ Skorašnja arheološka istraživanja su pokazala da su na Prevlaci postojali fragmenti stubova rađeni od lijepo glačanog mermira. Neki su pronađeni u slojevima štuta u sektoru VII, sonde 6,7. Najrječitiji dokaz da su sa Prevlake odneseni stubovi i ugrađeni u crkvu Svetog Trifuna 1166. godine je ostatak monolitnog granitnog stuba postavljenog ispred crkve Svete Trojice. Njega je ovdje smjestila kontesa Ekatarina Vlastelinović, obnavljajući crkvicu Svete Trojice. (Sl. 8: 4-5)

Najznačajniji arheološki dokazi o postojanju trobrodne bazilike pronađeni su tokom istraživanja 2005. godine. Tada su na sjevernoj strani naosa otkopane tri kružne temeljne stope stubova koje se nalaze sa sjeverne strane, na nižem terenu. Ukopane su u sloj rastresitije laporaste stijene, što je uslovalo njihovo jače temeljenje. Sa južne strane temelji baza stubova nisu pronađeni, osim jedne osnove. Na ovoj strani stijena je kompaktnija, tako da nije bilo potrebe za ukopavanjem temeljne stope, već su baze stubova fundirane direktno na stijeni.¹⁷ (Sl.2:5)

Način zidanja bazilike iz VI vijeka očuvan je na ostatku sjevernog zida, kao i na zidovima prostorije, prizidane uz sjeveroistočni ugao. Ova odaja, popločana crvenim podnim opekama dimenzija 30 x 30 cm, služila je vjerovatno kao skrivnica. Bočni zid skrivnice paralelan je sa sjevernim zidom crkve i rađen je na isti način. Zidanje kvadera se razlikuje od načina ranoromaničkog graditeljstva. Kod mlađe građevine kamen se slaže ravnomjerno, u alternaciji crvenkastog i bijelog krečnjaka. Spojnice su dersovane, a zatim su preko vlažnog maltera povučene oštre fuge. Ranohrišćanska bazilika se zida ujednačeno, slaganjem dužih kvadera u pravilnim redovima sa tankim spojnicama bez dersovanja i fugovanja. Sjeverozapadni ugao crkve iz VI stoljeća sagrađen je na jakoj temeljnoj osnovi, dok je zapadni zid cijje-

¹⁵ V.Korać, op. cit, 142.

¹⁶ O tim događajima veoma slikovito svjedoče tri sačuvana i jedan, vjerovatno, nesačuvan dokument. To su: 1. Notarski akt kotorske opštine, koji je zapisao rkt. kotorski episkop Ursacije 1124. g.; 2. izjava Jona de Pakleco iz 1180. godine; 3. izjava rkt. sveštenika Kvirika iz 1181. g.; 4. nesačuvani akt rkt. episkopa Buciusa iz 1181. god., kojim je potvrdio odluku kotorske opštine iz 1124. g. Prvi akt, koji je sastavio i zapisao rkt. episkop Ursacije ostavlja utisak zapisnika skupa plemstva i svih građana Kotora. Episkop Ursacije sa priorom Melom i plemićima Kotora okupio je stanovnike i na tom skupu je na osnovu jednodušnog svjedočenja seniora donio odluku da se Tumba Svetog Andela (tako je Prevlaka nazivana 1124) da crkvi Svetoga Tripuna: I. Sindik, Prevlaka 1124 i 1181, *Boka* 24, Herceg-Nov 2004, 127-132.

¹⁷ M. Zagarčanin, op.cit, 134

lom dužinom blago iskošen, prateći konfiguraciju stijene koja mu je obezbijedila čvrstu podlogu (109, 111, 110).¹⁸

U periodu IX ili X vijeka gradi se ranoromanička bazilika koja koristi dispoziciju starijeg objekta, dok se preko antičkih, kasnoantičkih i ranovizantijskih odaja na južnoj strani grade konaci koji na nekim mjestima koriste položaj rimskog objekta. Priprata ove faze hrama nije pravougaona, već njen zapadni zid prati pravac zapadnog zida starije bazilike. Nastala je kad i preromanički hram u IX ili X vijeku, ukopavanjem u sloj rušenja pomiješan sa paljevinom, koji se vremenski opredjeljuje u početak VII vijeka. Materijal na osnovu kojeg možemo da izvučemo ovo datovanje nije brojan, ali je pronađeno nekoliko desetina ulomaka ranovizantijske grnčarije, prvenstveno amfora tipa Late Roman 2 (tip Yassi Ada).

Grnčarija iz ranovizantijskih slojeva rađena je na sporom vitlu, bez ukrasa. To su niži lonci sa dvije ravne drške rađeni od gline sa dodatkom kvarca i datuju se u kraj VI i VII vijek. Lonci VI stoljeća su trbušastog tijela, blago izvučenog oboda, povijenog prema unutra. Pravljeni su od dobro prečišćene i kvalitetno pečene gline kojoj je dodat sitan kvarc. Svi ovi lonci se nalaze na mnogim ranovizantijskim lokalitetima, naročito unutar utvrđenja u Samogradu¹⁹ i Baru.²⁰ Najbolje su datovani u oblasti Akvisa u utvrđenjima: Kovilovo Grad, Rajevac, Radujevac - Čataće, Prahovo i Mokrińska stijena.²¹ Sudeći po podvodnim nalazima, ova grupa keramike može da se datuje i do IX vijeka.²² Drugu grupu čine lonci rađeni na brzom vitlu, izvijenog oboda i vrata, naglašene usne i zdepastog oblika. Rađeni su od gline sa sitnim zrcima kvarca, svijetlomorke boje pečenja. U trećoj grupi su nešto viši lonci, kraćih oboda rađenih grublje sa zrcima kalcita, spolja sa vodoravnim plitko urezanim linijama (Tabla V: a)).²³

Tokom VII-VIII vijeka pojavljuju se tzv *globularne amfore*, koje se proizvode u velikim produkcijskim centrima i na istoku i na zapadu Mediterana (Tabla IV: b). Taj termin je nastao skoro i bazira se na proizvodnji poznatih kasnoantičkih istočnih amfora za transport vina, kao što su Late Roman 2, Late Roman 13 i Yassi Ada, kao i zapadnih, afričkih proizvoda, sa umbonastim dnom i tzv. *Castrum Perti* tipovima.²⁴ Ovdje su česte u podmor-

¹⁸ Isti, str. 134, 135

¹⁹ D. Mrkobrad, A. Jovanović, Samograd - arheološka istraživanja, *Novopazarski zbornik* 13, (1989),

²⁰ Zagarčanin 2013, 27-42

²¹ Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd 1981: TI, TII, TIII, T VI 1-3, TIV, TVII 4, 3-13

²² Janković 2007, 41

²³ Ibidem. op. cit. 41

²⁴ C. Negreli, Towards a definition od early medieval pottery markers: amphorae and other vessels in the Adriatic region, in: S. Gelichi, R. Hodges (eds.), *From sea to another trad-*

ju, oko ostrva Prevlaka, gdje je nađeno nekoliko karakterističnih komada. U Baru ih ima na trikonhosu i Velikom pijesku.²⁵ U Svaču su pronađeni u okviru funerarnog kompleksa s kraja VII i VIII vijeka, što je još nepublikovano. Fragment amfore pronađen na Prevlaci koji pripada tipu globularnih amfora VIII stoljeća je identičan tipovima amfora koji se mogu se sresti u Comacchiu²⁶, kao i u slojevima datovanim novcem Justinijana II (705-711) pronađenim tokom iskopavanja Ravena Klase, a koje su veoma slične amforama tipa Kripta Balbi.²⁷

Velikom broju nalaza pripadaju ulomci amfora rađenih u Južnoj Italiji. Nalažene su u skoro svim sektorima na prostoru manastira. Karakteristične su po profilisanim ručkama koje nadvisuju obod (T 10: 10, 19), dobrom pečenju i glini crvenkasto-okor do bjeličasto-okor boje, a na prelomu su ružičastih tonova. Spoljnja površina im je narebrena, dok se po ramenu uvijek nalazi urezana vijugava linija. Manji broj pripada starijem tipu Otranto I i javljaju se u kontekstima sa kraja X i početka XI vijeka.²⁸ Veći broj pripada mlađoj, prelaznoj varijanti pod nazivom Otranto II (T 10: 11-19), i datuju se do kraja XI vijeka.²⁹ Ova podvrsta je najčešći tip vizantijskih amfora sa iskopavanja u Otrantu.³⁰

Evidencije o ranoj slovenskoj grnčariji i njenoj donjoj hronološkoj gatici nisu sasvim jasne. Ona se nalazi u skoro svim djelovima otkopanih površina, ali kako je vjekovima ovaj prostor pregrađivan i prekopavan, nikada u jasnom stratigafskom kontekstu sem ako ne govorimo o slojevima 9-11. vijeka. Kako su u određenim slučajevima ovi slojevi pomiješani sa ranovizantijskim, ili materijalom vizantijske produkcije na početku srednjeg doba carstva, onda dolazi do niza nedoumica pri interpretiranju procesa koji nastaju pred početak gradnje manastira ili ih obuhvataju na samom početku.

ing places in the European and Mediterranean Early Middle ages, proceedings of the International Conference Comacchio 27th-29th march 2009, 401, sl.6: 1-5; C. Negrelli, Produzione, circolazione e consumo tra VI e IX secolo: dal territorio frl Padovatera a Comacchio, S. Gelichi (ed.), *Comacchio ed il suo territorio tra la tarda antichità e l'alto medioevo, Uomini territorio e culto dal l'antichità all'alto medioevo*, Comacchio 2007, 455, sl.17: 1-12

²⁵ M. Zagarčanin, Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara, u S. Gelichi, M. Zagarčanin, *STORIE DI UNA CITTÀ. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, STARI BAR 5, Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia, a 2014; vidi i: M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar 2012.

²⁶ C. Negrelli 2007, 455, sl.17: 1-12.

²⁷ E. Cirelli, Anfore globulari a Classe nell'alto Medioevo, in: G. Volpe, P. Favia (eds.), *V Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, Firenze 2009, sl. 4,2.

²⁸ P. Arthur et al, *Excavation at Otranto*, vol. II: Finds, editors Francesco D'Andria and David Whithouse, Università degli studi di Lecce, 1992, str. 205, 206, sl. 7.2: 819, 820, 821, 822, 823:

²⁹ P. Arthur et al, 1992, 207-209, sl. 7.3: 827, 828, 828.

³⁰ P. Arthur et al, 1992, 209.

Iako imamo nekoliko desetina ulomaka grnčarije za koju se misli da se može opredijeliti u VII vijek, skoro je nemoguće kazati da ovdje u tom periodu dolazi do naseljavanja stanovništva slovenskog porijekla. Šta se zbiva na ukupnom prostoru prevalitanskog primorja u ovom periodu, kada su pisani izvori šturi i oskudni a broj iskopavanja koja su nam donijela određene materijalne pokazatelje veoma mali, teško je reći. Sa sadašnjeg stanovišta preglednosti arheoloških nalaza s početka slovenskog doba, koji se nalaze na veoma malom prostoru pokrivajući kasnoantički ranovizantijski stambeni dio lokaliteta, materijalna svjedočanstva su nedovoljna za davanje određenih zaključaka, ali mogu da približe komplikovanu stratifikaciju (u određenim slojevima poremećenu) u kojoj se pouzdano razaznaje materijal i njegovo okvirno datovanje. Odnosno može da ukaže na neke opšte specifičnosti koje sa dosadašnjeg stepena proučenosti nisu prihvaćane ili je na njih gledano sa sumnjom. Evidentna koncentracija keramika VIII-IX vijeka ukazuje na mogućnost veće stabilizacije Slovena u ovom periodu, njihovu konsolidaciju po župama (Tabla V: b). Slično je u Baru, Svaču i Ulcinju, dok su ostala primorska mjesta nedovoljno istražena.

Manastir IX/X stoljeća

Benediktinski manastir Svetoga arhangela Mihaila nastaje na ranovizantijskim temeljima (Sl. 5). Crkva i konaci se grade u vrijeme koje nije moguće sa preciznošću odrediti. Preovladava mišljenje da je manastir podignut u IX vijeku. Konceptijski, on je gotovo identičan zapadnoevropskim manastirima toga doba, sa jasno definisanim prostorima za bogoslužjenje, trpezarijom, konacima, klaustrom.... Tokom istraživanja sa zapadne strane pronađeni su složeni sistemi za odvod nečistoća i atmosferskih voda prema moru, a masivni zidovi koji bi mogli predstavljati ugaone pirgove indiciraju na prilično kompleksan graditeljski poduhvat (Sl. 5).

Što se tiče crkve, ona nastavlja bazilikalnu koncepciju ranovizantijske epohe (Tabla IX). To je trobrodna bazilika sa centralnom polukružnom apsidom na istoku i dvije pravougaone apside sa strana, koje su zaobljene u unutrašnjem dijelu, i nema poznatih arhitektonskih uzora. O njoj nije puno raspravljano, a čini se da se njene interpretacije klonio svaki naš značajniji naučnik. Oblici apsida jednobrodnih crkava koji se pojavljuju na nekoliko mjesta u bližem okruženju i datuju se u IX vijek, kao što su: Rose, Sveti Petar u Šuranju ili Sveti Toma u Prčanju - centralnog plana, dok se nešto složenije jednobrodne crkve sa kupolom i spoljnjim kontraforima: Sveti Toma u Kutima i Sveti Mihailo u Stonu datuju u 11. vijek. Kamena plastika je iz IX ili X vijeka, o čemu svjedoči veoma veliki broj ovih nalaza, prikupljenih naročito u vrijeme istraživanja Mladena Crnogorčevića i mnogo kasnije J. Kovačevića.

ća i V. Koraća i pripada užem krugu klesarskih radionica Kotora onoga vremena. Krov je imao jednostavnu, drvenu tavanicu, koja je počivala na monolitnim stubovima ranovizantijskog perioda. Ono što je moglo da se očuva iz prethodne epohe, temeljne stope prije svega, odredilo je njenu ranoromaničku dispoziciju. Osnovnom brodu je dodata velika priprata koja je morala da se prilagođava konfiguraciji terena, pa njen tlocrt vidno ispada iz pravilnog pravougaonika, sa devijacijom zapadnog zida. Pošto je visinska razlika prema zapadu u veoma velikom padu, onda je zapadni zid crkve morao da se temelji na ogromnim komadima pravougaono otkinutih stijena koji su je statički obezbijedile na najosjetljivijem mjestu, onamo gdje je seizmički, zbog pada terena, bila najranjivija.

Crkva je rađena u alternaciji crvenkastog (rozog) i sivog krečnjaka, sa plitkim lezenama na apsidama koje upućuju na prelaznu fazu ka čistoj romanici, a određena mišljenja da je nastala u XIII vijeku, u vrijeme ustoličenja Zetske episkopije, nemaju arheološkog utemeljenja. Kako od sjevernog i južnog zida crkve nije ostalo gotovo ništa, teško je govoriti o tome kako je izgledala njena unutrašnja arhitektonska koncepcija. Iako je V. Korać prvi ponudio rješenje njenog osnovnog izgleda, bez priprate koju nije zapazio tokom iskopavanja, neki djelovi idealne rekonstrukcije crkve iz IX ili X vijeka nemaju arheološko uporište.³¹ Na primjer, sa unutrašnje strane predvidio je pilastre koji su lučno zasvođavali prostore bočnih brodova omogućujući da se nad njima razviju galerijski prostori otvoreni prozorima prema naosu i oltarskom prostoru. Takvi pilastri nisu pronađeni, i on je svoja zapažanja bazirao na mogućem izgledu, a ne na stvarnom stanju na terenu, jer njegova istraživanja nisu bila do kraja završena tokom 50-ih godina.

Posljednjim istraživanjima otkrivena je temeljna osnova velikog zvonika koji je bio prislonjen uz jugoistočni dio crkve (Tabla IX). O ovoj građevini imamo veoma malo podataka jer je izvjesno da je sav materijal odnesen i vjerovatno upotrijebljen za izgradnju nekog drugog objekta. U svakom slučaju debljina temelja omogućuje nam da pretpostavimo veliku visinu zvonika.

Osnivanjem zetske episkopije oko 1220. godine, određene manastirske cjeline se obnavljaju, skoro dva vijeka nakon što je manastir opustio. Crkva se preziđuje dodavanjem jakih spoljnjih kontrafora - sjeveno i južno, prostorije („paraklisa“) sa sjeverne strane, novog sistema za odvođenje atmosferskih voda sa krova hrama, koji je sproveden posebnim sistemom kanala ka moru, dok se unutrašnji prostor preoblikuje izbacivanjem prethodnog kamenog namještaja i dodavanjem živopisa u duhu srpskog srednjovjekovnog slikarstva druge polovine 13. vijeka. Tako je obezbijedeno da manastir-

³¹ V. Korać, Ostaci manastira Sv. Arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.

sko groblje ne plavi, odnosno da se njegova ionako šutna i rastresita podloga ne obrušava odnoseći tokom poplava ljudske kosti i konstrukcije grobova. (Tabla VIII, situacija sa kanalom)

U ovoj fazi podiže se kupola. Ona je formirana na kvadratnom prostoru koji je izašao iz osnovnog bazilikalnog koncepta i koji se sada oslanja na dva središnja stuba i na pilastrima prislonjenim uz unutrašnje uglove bočnih i središnje apside. Tako se obrazovalo kvadratno postolje koje je preko pandatifa iznijelo konstrukciju kupole. Jaki spoljni kontrafori dokazuju njeno postojanje, jer je vertikalni i horizontalni potisak kubeta oslabio lateralne zidove, pa je došlo do mogućnosti da se crkva „raspukne“ i ne izdrži primarno nepredviđeni „teret“. Ovako, oni su bili prislonjeni uz južnu stranu unutrašnjeg zida klaustura i uz sjeverozapadni ugao, odakle su bili prislonjeni na zidove crkve, u maniru koji često srijećemo kod romaničkih i gotičkih građevina srednjeg vijeka. I dozidani aneks („paraklis“?) takođe je imao svoju statičku funkciju, jer je svom dužinom podupirao sjeverni zid izložen naglom padu terena prema moru (Sl 12A).

Potreba za aneksom koji će biti prizidan sakristiji i sjevernom zidu javila se u XIV vijeku. Na jugozapadnom uglu aneksa konstruisan je vertikalni odvodni kanal za kišnicu koji je povezan sa horizontalnim kanalom koji je služio da se tokom velikih kiša spriječi plavljenje groblja (Sl. 15; Tabla VII). Rađen je od polupritesanog kamena, ima i opeke u zidu, a kao materijal za zidanje upotrijebljena su i dva komada preromaničke plastike. Kao vezivo je korišten krečni malter solidnog kvaliteta. Unutrašnja lica su pravilna. A osnova kanala je niz tankih ploča postavljenih tako da krajevima naliježu jedna na drugu. Očuvana dužina kanala je 6.02 metara, širina je oko 1 metar, širina zidova kanala varira od 30 do 40 cm (unutrašnja širina je 30 cm). Kanal je bio pokriven pločama od pješčara, od kojih se samo jedna očuvala, širine 60 cm, a koja je preko imalala imbrices ukrašen vijugavim linijama. Spolja, pošto je kanal ukopan u dva sloja, kanal nema lica. Visina kanala je oko 50 cm.

Uz uzani puteljak između sjevernog zida aneksa hrama Svetog arhangelu Mihaila i blage padine prema moru, razvio se tokom recentnog perioda kolski put kojim se dolazilo do „Ekatarininog konaka“, formiranog na jugozapadnom dijelu starog konaka, i ostacima velikog pirga koga je kontesa iskoristila za svoj mali dvor. Ovaj puteljak je polukružno savijao prateći vještačku konfiguraciju nastalu hiljadugodišnjim naslojavanjem, a da bi se izbjegle blatnjave kaljuge, u posljednjoj deceniji je zasut sitnijim i krupnijim šoderom i sitnijim pijeskom, što ga je vremenom učinilo tvrdim i teškim za otkopavanje.

Jednim dijelom, sa zapadne strane platoa ispred priprate hrama, duboka padina je u recentnom periodu poduprta improvizovanim potpornim zidom. Ovaj zid je napravljen od različitog kamenja utopljenog u gustu beton-

sku masu, a njegova uloga je bila da se od urušavanja zaštiti donji kolski put, proširen i asfaltiran u vrijeme izgradnje velikog bungalovskog naselja. Tako se donjim putem obilazi istureni manastirski brijeg i premda nemamo konkretnih dokaza da je ovdje u srednjem vijeku postojala komunikacija, mora se pretpostaviti da je bedem ranovizantijskog perioda uslovio visinsku razliku, a samim tim i postojanje staze kojom se sa sjeveroistoka dolazilo do ulaznih vrata, ili velike kapije čije je ostatke iskoristila Ekaterina Vlastelinović napravivši svoje konačište na ostacima manastira odnosno na samom pirgu.

Prije početka iskopavanja sjeverne strane jasno se izdvajala razlika između pravilnih i fino tesanih kvadera zida tzv. paraklisa, i sokla, zidanog od pritesanog laporca. Tako se jasno primjećivalo kako je nivo zemlje sa sjeverne strane izrazito snižen, što se posebno očitava padom terena prema zapadu. Ne možemo znati sa sigurnošću zašto i kako se dogodila ovoliko velika denivelacija, jer se prvi horizont grobova pojavljuje upravo na zatečenoj niveleti, o čemu svjedoče velike i masivne grobne ploče koje su pokrivale jednostavne konstrukcije, i ukoliko je došlo do denivelacije, ona je svakako morala da se dogodi prije nastanka najmlađe grobljanske faze, odnosno, cijeli teren je morao biti ispražnjen od grobnih konstrukcija da bi se formiralo „novo“ groblje donošenjem velike količine štupa i zemlje. Na taj način, popunjavanjem velike praznine i formiranjem novog groblja došlo je do pada terena, što je uslovilo da se otkrije temeljna zona koja je svakako bila ukopana do visine fino tesanih kvadera. Ovakvo domišljanje počiva na osnovu sagledavanja odnosa nivelisane zemlje sa arhitekturom objekta, kao i na osnovu konzistencije nivelisanog prostora i stratigrafske slike koja se u zavisnosti od pada terena mijenjala.

Grobovi³² su otkopavani na cijelom prostoru manastirskog kompleksa, počev od prvog dana istraživanja pa sve do juna 2011. Tada je otkopan posljednji grob ispred zapadnog dijela priprate, sektori III, V i VII. Pravu sliku o istraživanjima grobova tokom iskopavanja 50-ih nemamo, jer je velika količina kostiju pohranjena u kosturnice istočno od hrama. Na radnim crtežima iz tih godina neki od istraženih grobova su označeni, ili nacrtani, ali istraživačima nije bilo od velikog značaja da se površinski grobovi lociraju, što je dovelo do toga da recentne grobne konstrukcije ne budu ucrtane iako se groblje ovdje formiralo i nakon polovine 15. vijeka, kada je manastir nasilno srušen. To se vidi i na osnovu publikovanog materijala o Prevlaci, kada je prof. Korać objavio rezultate istraživanja ove nekropole.³³

³² Tokom arheoloških istraživanja manastira u periodu od 1. juna do 23. jula 2010. godine otkopana su 83 groba, da bi od 10. novembra do 20. juna 2011. godine bilo istraženo još 163, tako da je ukupan broj istraženih grobova bio 246. Grobovi su se nalazili u sektorima VII i XI koji prethodno nisu kompletno istraženi.

³³ V. Korać, op. cit. 135-170.

O tome kako se groblje formiralo prikupljeno je dosta arheoloških podataka, ali opet ne dovoljno da se u velikom broju slučajeva napravi pouzdani hronološki koncept njihovog objedinjavanja u određene skupine. Istorijski procesi koji su uslijedili nakon napuštanja manastira i pripajanja posjeda kotorskoj biskupiji, pokazali su svu složenost ovog lokaliteta, što se svakako reflektovalo i na arheološke podatke. Prostor se pretvorio u mjesto sahranjivanja naseljenika sa ostrva Stradioti ali i okolnih sela, pa je groblje korišćeno tokom dugog perioda. Zbog potrebe da se iskoristi mjesto slavne Zetske mitropolije, ali i da se obave i tajna sahranjivanja, srednjovjekovno groblje je raskopavano. Tipičan primjer raslojavanja groblja jesu i recentne devastacije koje opisuje Crnogorčević, navodeći da su mornari engleske ili ruske flote odnosili velike grobne ploče sa natpisima.³⁴

O tome svjedoči postojanje samo jednog mramora na staroslovenskom jeziku, onog na kojem se pominje vitez Đurađ Vrančić „a koji bi treći vitez u cara Stjepana“. Usamljenost ovog nadgrobnog spomenika, i samo jedan komad mramora sa početnom formulom „a se лежи..“ ponovo ukazuje da je srednjovjekovno groblje devastirano, i da su reprezentativni komadi pokrivnih ploča sa natpisima odnijeti.

Do 2010. najviše grobova je pronađeno unutar crkvene građevine, gdje su skoncentrisani u malom prostoru, sa veoma redukovanom mogućnošću raspoznavanja starijih od mlađih. U nekim slučajevima ovaj problem bio je riješen na osnovu tipa grobnih konstrukcija, u nekoliko primjera na osnovu priloga, dok su ostali grobovi uglavnom opredjeljivani prema stratigrafiji i dubini ukopa, što svakako ne pruža pouzdanu hronološku determinantu. Ovako složena mogućnost vremenskog opredjeljenja pojavila se i kao izazov, u želji da se što bolje objasni proces nastajanja i nestajanja jednog velikog manastira, a u isti mah i da se otkopani grobovi slože u određeni vremenski okvir.

Sa zapadne strane (sektor VII/ sonde 6,7, 9) tokom juna i jula 2010. godine otkopan su 83 groba (Tabla VIII). Najveći broj je ukopan u sloj intezivnog štuta, u kome se sporadično nailazilo na komade amfora i druge grnčarije VII-IX vijeka, dok su drugi ukopi mlađi i teško ih je vremenski odrediti. Grobne konstrukcije su rađene od tesanika i spolija sa srušene građevine, a smjer njihovog ukopavanja ocrtava i konfiguraciju platoa, ispred hrama Svetog Mihaila. To znači da sama ruševina, ostaci poda koji sadrži materijal iste građevine, a što se može sagledati na osnovu materijala pronađenih u štutu, govore o postojanju zgrade sa zapadne strane, kojoj je veoma teško utvrditi vrijeme nestanka. Ono što je bilo evidentno jeste postojanje ulomaka arheološkog materijala u nivelisanom štutu koji pripada X vijeku, ili prvim godinama XI vijeka. Naročito se ističe jedan svijećnjak, karak-

³⁴ M. Crnogorčević, op. cit. 177-180.

terističan za navedeni period, novac Otona I i veći broj grnčarije ovog perioda (Sl. 7: 4/; Sl. 9).

Koncentracija grobova je uglavnom uz sami sjeverni zid aneksa hrama ili paraklisa (Tabla VII). Takav raspored je određen granicom groblja koja se u zavisnosti od perioda mijenjala. Tu granicu su određivali grobljanski podzidi, kao prostorno definisane cemeterijalne cjeline u različitim periodima. Tokom iskopavanja naišli smo na tragove 4 ovakva podzida, u okviru kojih se u odvojenim fazama formiralo groblje u periodu između XIII i XV vijeka.

Granica groblja sa zapadne strane prati se konfiguracijom terena i pravcima ukopavanja pokojnika. Problem koji je nastao prilikom određivanja manastirskih granica, jeste problem postojanja spoljnog obujmnog zida na zapadnom, sjeverozapadnom i sjevernom dijelu. On nije arheološki evidentiran sa sjeverozapadne strane kako se pretpostavljalo, ali je moguće da je u jednom trenutku na ovom mjestu uporedo sa postojanjem hrama iz ranovizantijskog perioda postojala neka građevina u čiji su se pod ukopavali srednjovjekovni grobovi, pa i oni pozniji. Znači, velika količina pronađenog šteta pomiješana sa komadima amfora X-XI vijeka svjedoči o postojanju objekta koji je porušen, da bi nakon toga urušena masa zidova poslužila kao mjesto na kome su se obavljale sahrane. Tokom ukopavanja, u štu ove građevine sa zapadne i sjeverne strane, za konstrukciju grobova upotrebljavao se građevinski materijal ove starije građevine.

Tipologija grobnih konstrukcija

Na osnovu uvida u načine ukopavanja pokojnika, konstrukcije grobova i ritual sahranjivanja na prostoru manastira napravili smo određenu tipologiju. Tako smo izdvojili sljedeće karakteristike:

1. Grobovi u amfori

2. Konstrukcija od opeka:

- a. Konstrukcija od opeka postavljenih na dvije vode
- b. Konstrukcija od opeka postavljenih pored glave sa strana
- v. Tegule položene ravno preko pokojnika
- g. Kombinacija tegula i pločastog kamenja
- d. Grobovi sa imbricesom preko lobanje

3. Konstrukcija od ploča postavljenih na dvije vode:

- a. Ploče postavljene na dvije vode ukopane u zemlje
- b. Ploče postavljene na dvije vode preko pravougaonog sanduka.

4. Konstrukcija od ploča u vidu sanduka:

- a. Iste vrste pločastog kamenja
- b. Konstrukcija od tesanika starije građevine

- v. Kombinovani materijal (poluobrađeni pločasti kamen, mermer, tegule, imbricesi, tesanici).

5. Zidane grobnice (Sl. 10):

- a. U sklopu arhitekture:

- dvojne
- dograđene
- u zidu

- b. Zidane grobnice (kosturnice) sa pregradom za ekskarnaciju.

- v. U vidu sanduka, pokrivene jednom ili sa više ploča

6. Grobovi ispod masivnih ploča

- a. Sa biljegom na zapadnoj strani i jednostavnom konstrukcijom ispod ploče

- b. Mramori

- v. Ploče sa natpisom i ornamentom

7. Jednostavno ukopani pokojnici

- a. Pokojnici ukopani u sloj šuta sa ili bez pločastog kamenja pored glave

- b. Pokojnici ukopani u raspalu stijenu

- v. Pokojnici ukopani u raspalu stijenu sa biljegom postavljenim sa zapadne i istočne, ili samo sa zapadne, i ograđeni i kamenjem

- g. Pokojnici ukopani u sloj žuto-mrke zemlju sa gari sa ili bez kamena kao uzglavlja

- d. Pokojnici ukopani u sloj rušenja, ograđeni kamenjem

- e. Nabacaj kostiju (plitko)

- f. Kosturnice (duboke)

- g. Grobovi sa kamenom preko abdomena

Sahranjivanje u grobu

I jedna individua

- I/1 ruke prekrštene na stomaku ili grudima

- I/2 jedna ruka na grudima (ili ispod brade) druga na abdomenu

- I/3 ruke opružene pored tijela

- I/4 ostalo

II dvije ili više individua sahranjenih istovremeno

- II/1 pokojnici su jedno do drugog

- II/2 pokojnici su sahranjivani jedno preko drugog

- III više pokojnika u jednom grobu od kojih su stariji skeleti dislocirani pored glave ili nogu, dok je mlađi in situ.

IV kosturnice

Položaj pokojnika

- A Glava na zapadu

- B. Glava na jugozapadu

- V. Glava na sjeveru
- G. Glava na jugu
- D. Orijehtacija ka zapadu - glava okrenuta licem ka sjeveru
- Đ. Orijehtacija ka zapadu - glava okrenuta ka jugu
- E. Orijehtacija ka sjeveru - glava okrenuta ka istoku
- Ž. Orijehtacija ka jugu glava okrenuta - ka istoku.
- Z. Savijeni u koljenima (zgrčenci, sa glavom na sjeveru ili jugu)
- I. Pokojnik okrenut na stomak

Ritus

- Nagorjele kosti (kađene rake)
- Sa priložima (metal, keramika, novac)

Periodi sahranjivanja

Prvi period

Prvi horizont sahranjivanja konstatujemo na prostoru sonde 2a-v, gdje se groblje formiralo ukopavanjem pokojnika u sloj žute glinovite zemlje, pri samoj osnovi žive stijene. Pokojnici su sahranjivani u jednostavno formirane grobne rake sa orijentacijom prema zapadu. Grobovi nemaju konstrukciju, a ponekad se konstatuju jedan ili dva rudimentarno obrađena biljega koji su smješteni do uzglavlja. Da je horizont ovih grobova formiran u vrijeme prije nastanka srednjovjekovnog groblja, svjedoče i neki grobovi koji su pronađeni ispod pravca podzida 2, koji ih je presjekao.

Ovaj horizont sahranjivanja smještamo u stariji period VII-IX vijek, koji svakako prethodi nivelacijama koje imaju za cilj povećanje količine zemlje i formiranje novog groblja.

Drugi period

Vrijeme prestanka ukopavanja prve faze možemo povezati sa dubokom kosturnicom ukopanom u živu stijenu, u kojoj je pronađena velika količina ljudskih kostiju. Kosturnica je obrazovana iz dva povezana dijela. Prvi, dublji, koji čini velika ovalna jama, i drugi nešto plići, ispunjen prilično očuvanim lobanjama i dugim kostima. Ovaj drugi ukop je pokriven gromadnom konstrukcijom izvedenom od odvaljene, i djelimično obrađene stijene koja je obrazovala neku vrstu krova, ispod koga su pohranjene kosti. Nakon pohranjivanja kostiju u jame, do dubine od oko 30 cm. Ukopi su ispunjeni šutom sastavljenim od komada maltera, sitnog šljunkovitog kamenja, komada opeka, a istim šutom podignut je nivo iznad prvobitnog horizonta za oko 30-50 cm. Tako se formira drugi horizont ukopavanja u kome su pronađeni grobovi. Ovaj nivelacioni nanos bio je ispunjen i komadima amfora X-XI vijeka, a pronađen je i jedan cijeli i očuvani svijećnjak koji se ovdje zadesio

vjervatno kao posljedica čišćenja prostora unutra ili oko crkve, a koji se datuje u isti period (Sl. 9).

Treći period

Prostor je nivelisan žutom rastresitom zemljom u XIV vijeku (debljina koja zavisi od pada terena). U sjeverozapadnom dijelu je bilo nešto više maltera, sitnog kamenja, opeka ali i ulomaka keramičkog materijala koji opredjeljujemo u ovaj period. To su prvenstveno posude tipa *Spirale cerchio* i makulacione, zatim fragmenti amfora tipa „Gunsenin“, protomajolika i tipovi južnoitalske gledišane keramike poznate po nazivu Ramina Manganese Roso (RMR). Nakon nivelacije, ovaj prostor je mogao da posluži novom ukopavanju, a izradom podzida 2 formirana je granica groblja koja će se koristiti do kasnog srednjeg vijeka. To ukopavanje je, sudeći po prilogu novca u grobu 106, započelo u vrijeme Stefana Dragutina (Sl 16AB).

Tokom postojanja manastirskog života u XIII i XIV vijeku, a vjerovatno i u prvim decenijama XV vijeka, prostor sa sjeverne strane hrama nerijetko se koristio kao smetlište. Na ovom mjestu su bacani ostaci pojedene hrane, a nalažena je i keramika. Arheološki slojevi koji su direktno povezani sa vremenom života u manastiru. Tako se na jednom veoma ograničenom prostoru obrazovao priličan sloj gari pomiješan sa organskim materijalom: kostima životinja i velikim brojem školjki. Ovaj sloj se prilično dobro datuje zahvaljujući većem broju ulomaka majolike arhaike i druge kuhinjske грнчарије, karakteristične za XIV vijek.

Na jednom dijelu, između dvije prirodno uravnate stijene, a nakon skidanja velike količine štupa sa freskama, sigom i tesanicima, konstatovana je velika količina školjki (prvenstveno dagnji). Ovdje je bilo i izlomljenih ulomaka keramike, pokrivenih pločastim kamenjem. Da li je namjera bila da se pokrivanjem organskog i drugog otpada napravi hodna staza prema groblju sa sjeverne strane, gdje je možda postojala i neka kapija, ne može se sa sigurnošću kazati. Ono što je evidentno jeste da se pločasti kamen nalazi u samom usjeku, između dvije masivne stijene, što indicira na pravljenje prolaza ka groblju sa donjeg puta.

Na rastojanju od oko 2.00 metra napravljena su još dva podzida, ali ovaj put za njihovu izradu upotrebljavaju se tesanici sa porušenog sabornog hrama Svetog arhangela Mihaila obnovljenog u XIII vijeku. To znači da se ovi podzidi obrazuju nakon rušenja kako bi se štup sa porušene crkve, koji je bacan izvan ogradnog zida groblja, obezbijedio od obrušavanja.

Nakon prestanka života u manastiru započela je eksploatacija materijala. To se veoma lako može i arheološki potvrditi jer su tragovi nakon devastacije očuvani na nekoliko mjesta. O toj eksploataciji najbolje govori veli-

ka i skladno formirana gomila šuta sa sjeverne strane ostataka crkve u kojoj je pronađeno na hiljade fragmenata fresaka XIII stoljeća. Potreba za građevinskim materijalom: fasadnim kamenom prvenstveno, uslovila je organizovanje pogodnog mjesta gdje su radnici donosili materijal sa porušenog zdanja a zatim ga prije utovara u čamce i manje lađe pripremali za transport. Ta priprema se sastojala u sljedećem: odlomljeni komadi zidova su kubicirani van groblja, uz podzide gdje su odvaljivani i čišćeni od naslaga freskomaltera, što je stvorilo gomilu šuta sa freskama oko 15 m³. Ako se uzme u obzir i postojanje još jedne velike gomile šuta u sektoru V, na zapadnoj strani, a koja je raznešena tokom izrade recentnog puta, onda se mora uzeti u obzir prilično velika i dobra organizacija koja je za cilj imala eksploataciju gotovog kamena sa prevlačkog manastirskog kompleksa.

U šutu su, osim komada fresaka 13 stoljeća, sa likovima, ćirilničnim natpisima i bordurama (Sl. 15), pronađeni i komadi amfora sa malterom po površini, što ukazuje da su bili ubačeni u trapanac tokom zidanja. Ulomci se datuju u široki vremenski period X-XI vijeka, što svjedoči o tome da se upotrebljavao materijal benediktinske epohe za popunjavanje zidova malterom i trpancem. Po fakturi, kao i po formi drški i trbuha, ulomci mogu pripadati južnoitalskom produkcijskom krugu koji je poznat pod nazivom „Otranto tip“ amfora.

Osim komada keramike i atipičnih fragmenata tegula, crvenkaste do žuto-okere boje, pronađen je i jedan fragment sekundarno upotrijebljene tranzene, sa natpisom na spoljnoj strani. Frontalna stana je ukrašena troprutim ornamentima, a natpis je uklesan vertikalno, i na njemu se može razaznati ..IAIMIR (?).

Nakon uklanjanja velike količine šuta, konstatovali smo i vezane kvadere svoda rađenog od fino rezane sige, odlomljene tesanike kao i jedan odlomak fasade koji pokazuje način na koji je rađena crkva. Tesanici klesani iz crvenkastog krečnjaka spajani su veoma kvalitetnim malterom a spojevi su bili dersovani urezivanjem oštih fuga po svježem malteru pomoću mistrije. Takav način zidanja se javlja i na očuvanim djelovima apside crkve. Interesantno je da se na jednom komadu javlja i ostatak živopisa, iako se radi o spoljnjem licu zida, što svakako govori o tome da je spoljnja površina crkve bila živopisana. Komadi svoda od sige sa apsida, ili kalote crkve, imali su ostatke živopisa i podloge za živopisa na spoljnim površinama. Takođe, pronađeni su i neki djelovi profilisanih vijenaca.

Odomljeni zidovi nisu upotrijebljeni tj. odneseni. Oni nam daju nemjerljive podatke o tome kako i na koji način je eksploatisan kamen, i da tradicija i usmeno predanje o razaranju crkve Svetog arhangela Mihaila ima i svoje arheološko utemeljenje.

Zaključna razmatranja

Po svemu sudeći, na Prevlaci je postojala manja vila i u vrijeme kasnog helenizma, ali o veličini i njenom obimu ne znamo skoro ništa. Novac ilirskog kralja Balajosa iz 168. godine prije nove ere ukazuje da bi ovaj objekat poticao najkasnije iz II vijeka prije nove ere, o čemu svjedoči i nekoliko fragmenata crnofirmisovane keramike ovog perioda. Negdje sredinom I vijeka bogati rimski kolonista ovdje gradi veliki reprezentativni objekat, čiju koncepciju zasad možemo samo da naslutimo. Objekat je smješten uz samu rivu, na zapadnoj strani, sa odajama pavimentisanim mozaicima, a vjerovatno i porticima, koji su se skoro dodirivali sa morem. Na osnovu tragova arhitekture i otkopanih pokretnih nalaza zaključujemo da je građevina sa dvorištima i ostalim objektima obuhvatala prostor ne manji od oko 4500 m² (sektori II, III, IV, VII, VIII, IX i X). U blizini se obrazuje nekropola sa spaljenim pokojnicima, o čemu imamo niz epigrafskih podataka, a okolina, prebogata rimskim materijalom, upućuje na opravdanu pretpostavku o Prevlaci kao nukleusu Akruvijuma iz čuvenog *Naturalis historiae* VIII, Plinija Starijeg (23/24-79 nove ere),³⁵ gdje se pominje kao „Municipum Civium Romanorum“. Ova rimska vila je strahovito postradala u prvoj polovini II vijeka. O tome šta je uzrok ovolikom stradanju ne možemo ništa određenije reći, ali prema materijalu koji je goreo, i koga ima u ogromnim količinama, možemo samo da nagađamo o određenim nemirima između pridošlih Rimljana i autohtonog stanovništva, a što je ostalo nezabilježeno u istorijskim izvorima. Ista situacija je i na lokalitetu Mirišta u Petrovcu, gdje je vatra progutala vilu rustiku u jednom mahu, ostavljajući za sobom slojeve i materijal nagorjelih površina.³⁶ Izgleda da se i u Dokleji dogodilo nešto slično, ali tu pretpostavku možemo da izvedemo na veoma malom uzorku u odnosu na obimnost grada.³⁷ Vila nastavlja da živi tokom III vijeka, ali je materijal veoma usitnjen i teško raspoznatljiv po fazama. Čini se kao da je sjaj i raskoš I i početka II vijeka nestao. Materijal se svodi na veliku količinu malih krhotina, a jasnih cjelina iz peioroda intenzivnog života u III vijeku gotovo i da nema. Krajem IV ili početkom V vijeka vila ponovo strada, ali ovdje stradanje možda možemo da povežemo sa istorijskim činocima: upad Gota pod Alarihom 410. na primjer (?), premda bi i ovu pretpostavku morali držati sa rezervom. U ovom periodu je stradala i kapela sa dvojnog grobnicom, nakon čega se u V vijeku na mjestu srednjovjekovnog sabornog hrama formira groblje sa pokojnicima sahranjenim u amforama, ispod tegula i na druge načine. U VI vi-

³⁵ Plin. HN VIII.

³⁶ M. Zagarčanin 2013, 209

³⁷ I. Grujić, *Keramika II veka, Nova antička Duklja* IV, Podgorica 2013, 19-53.

jeku je ovdje morao postojati neki objekat za sveštenstvo koje je služilo velikoj bazilici, ali je količina materijala iz ovog perioda izuzetno mala. Dio ka-noantičke vile u sektoru IV bio je amenažiran u prostorije za boravak sveštenika, ali je teško govoriti o tome da se ovdje formirala kompleksnija kenovijalna (monaška) cjelina. Nešto malo ulomaka amfora Late Roman 1, amfora sa češljastim urezima (LRA2), fragment amfore tipa Gaza (LRA4), nekoliko komada sjevernoafričkih cilindričnih amfora (Keay 52) i po koji fragment svjetiljki, isuviše malo dokazuje opravdanost pretpostavke da je ovdje već bila formirana manastirska cjelina. Bez novca, bez predmeta koji su opsluživali svakodnevna bogoslužjenja, bez veće količine materijala, mi ne možemo da prihvatimo tezu o monaškom životu na Prevlaci u VI vijeku, ali da se radi o važnosti mjesta, o razvijenom hrišćanskom kultu, pokazuje reprezentativnost velike bazilike sa mermernim kolonama, ukrašenim tranzenama, kapitelima i djelovima oltarskih pregrada, stradanim oko 614. godine upadom Avara na prostor Jadranske obale i priobalja.³⁸ Ustaljenu tezu o „tamnom dobu“ tokom druge polovine VII i kroz cijeli VIII vijek postepeno razvedravaju podaci sa slojevima u kojima se pojavljuju tzv. globularne amfore vizantijske proizvodnje. One se nalaze skupa sa slovenskom grnčarijom, dok je u obližnjem podmorju nađeno takođe nekoliko desetina ovakvih amfora, što svjedoči da je slovenski živalj normalno funkcionisao sa romejskim, a da su ulje i vino redovno pristizali na ostrvsko pristanište. O tome kakvo je ustrojstvo bilo na ostrvu ne možemo sa sigurnošću kazati. Pojavljuje se romejska grnčarija, lonci sa dvije drške, ali i lonci rađeni gnjetanjem i ukrašeni valovicama, tipični za Slovene. Najkasnije u drugoj polovini IX vijeka ovdje nastaje manastir, sa dvorištem i crkvom koja ima centralnu polukružnu apsidu i manje spoljnje apside sa strana, spolja pravougaone a iznutra kružne.

Manastir je tipična koncepcija benediktinskog manastira, sa klaustrom okruženim konacima. Kompleks ima i veliki zvonik, cistijernu, trpezariju u koju se ulazi na gornji sprat sa stepeništa (koje je kasnije zatvoreno) sa kojeg se ulazilo i kroz portal na južnom dijelu crkve. Ovakvih koncepcija ima mnogo, i sve su rađene po ustaljenoj shemi. Jedna takva je Ratac, koji je nešto mlađi ali sa identičnom dispozicijom objekata. U XIII vijeku Sveti Sava obnavlja manastir koji je zapustio najvjerovatnije u drugoj polovini XI vijeka, a razlog njegovog gašenja ne znamo. Kao što smo naveli, u XII vijeku ne postoji nikakav manastir na ovom mjestu. Ustoličenjem pravoslavne Zetske episkopije gradi se nov arhitektonski koncept crkve, sa kupolom, oja-

³⁸ Istodobna stradanja početkom V vijeka i na početku VII vijeka zabelježena su na ranohrišćanskim lokalitetima na Velikom pijesku: M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar, 2008; na lokalitetu Mirišta u Petrovcu: M. Zagarčanin, op. cit. 19-58; u Dokleji: M. Živanović, D. Drašković, *Keramika prostorije 3 IX*, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, *Nova antička Duklja II*, Podgorica 2011, 57-96.

čan spoljnim kontraforima, a čitava unutrašnjost se živopiše. Iako postoje fragmenti starijih fresaka, možda iz VII vijeka, čini se da benediktinska bazilika nema živopis, što je dokazano u posljednjim istraživanjima, jer se na ogromnoj količini šteta nailazi na veliki broj fresaka koje pripadaju slikarstvu XIII vijeka. Centar zetskog pravoslavlja i čuvena Svetomiholjska metohija strada nasilno sredinom XV vijeka. Manastir se razgrađuje, a velika količina gotovog materijala se odnosi za gradnju drugih manastira i crkava po Boki, kao što je npr. obližnji franjevački samostan Gospa od Milosti.

Mladen ZAGARČANIN

SOME RESULTS OF THE NEW ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS ON PREVLAKA NEAR TIVAT

Summary

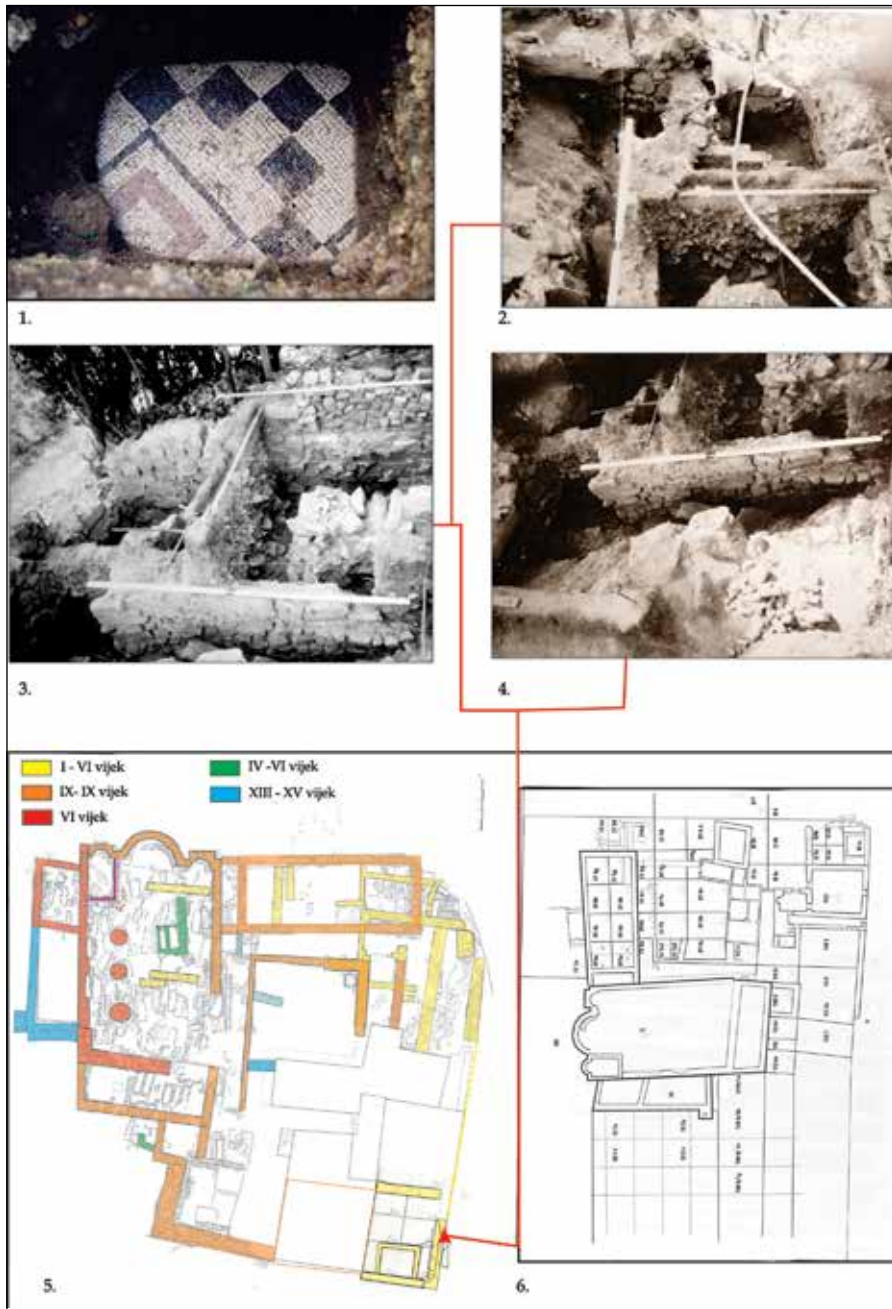
From 1997 to 2011 on the small island Prevlaka of Saint Archangel Michael near Tivat in Boka bay, systematic archaeological excavations have been carried out. The scope of this article is to shown one part of preliminary results of the investigations, related with the antique and early Byzantine archaeological stratigraphy (from 2nd century BC to 11th century) which were the basis of the later medieval monastery and Archbishop seat of Zeta. To understand all historical process through the large period of time it will be necessary to spent more than a decade, studying an enormous quantity of findings, and this work is only introduction in scientific approach for understanding one of the most interesting site on Eastern Adriatic coast.

Archaeological excavations at the Prevlaka of Saint Mihajlo near Tivat have brought an extremely significant number of archaeological evidence in the last few years. Until now, only the medieval period of the island was studied, researching the remnants of the Benedictine monastery from the 9th/10th century, on which ruins the famous Zeta Episcopate was founded around 1220, thus restoring the monastery and the church. However, the number of archaeological data has increased significantly, so during systematic research showed that mediaeval complex was made on the remains of a Roman villa from the end of the 1st century BC and during the 1st century AD; that there was an extremely large and representative villa with mosaics, which extended along the western and south-western part of the island, along the seafront. In the 4th century, the older complex was restored, to a lesser degree, and became latifundium (as villa rustica) and one of the main economic points in this field. In the 6th century, because of the strong early Christian cult that developed during the existence of the latifundium, a large three-nave basilica was built. During the renewal of the Byzantine administration in this region in the 9th century, above the an-

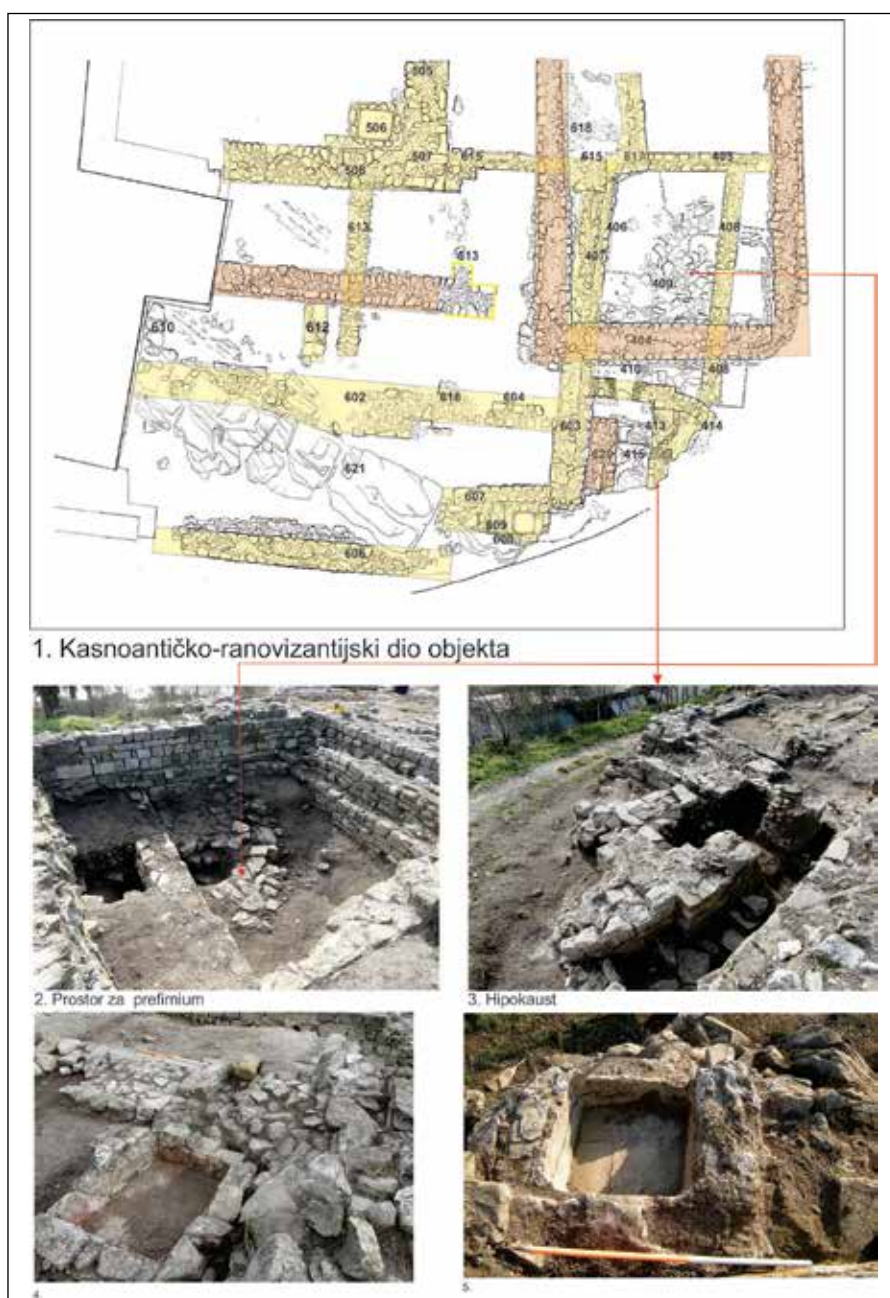
tique and early-Byzantine layers a large monastery complex was created, with a large three-nave basilica, the cloister, dormitorium and a high tower. Inspecting archaeological material stratigraphy and preserved monuments, during the first half of the 11th century, the Benedictine monastery was abandoned, and certain archaeological findings show that it was probably demolished. Around 1220, the life at this place was restored within the Zeta Archbishopric, which is transferred from the island of the Holy Archangel Michael (Ilovice) in the first half of the 15th century to the Monastery of Prečista Krajinska near Ostros, after a series of rebellions against the Venetian authorities.

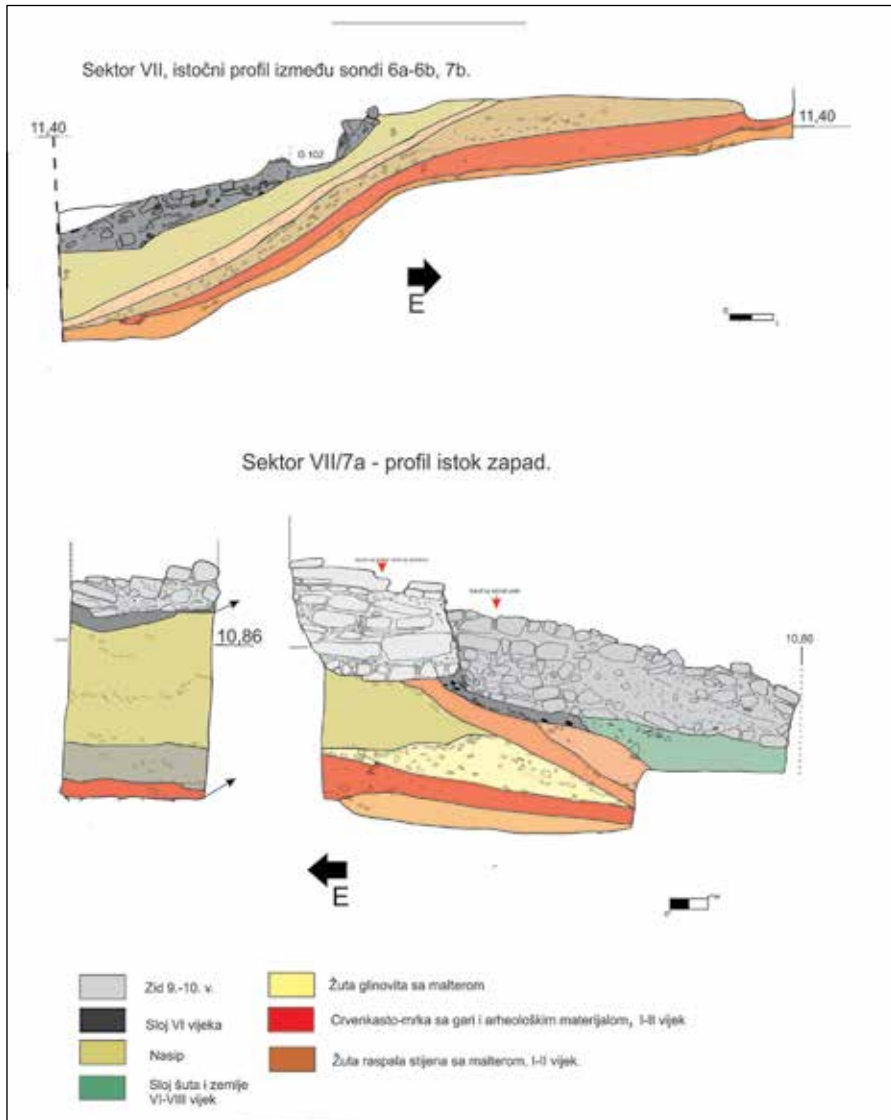
Sl. 1 Prevlaka Svetog Arhangela Mihaila položaj rimsko-srednjovjekovnog lokaliteta

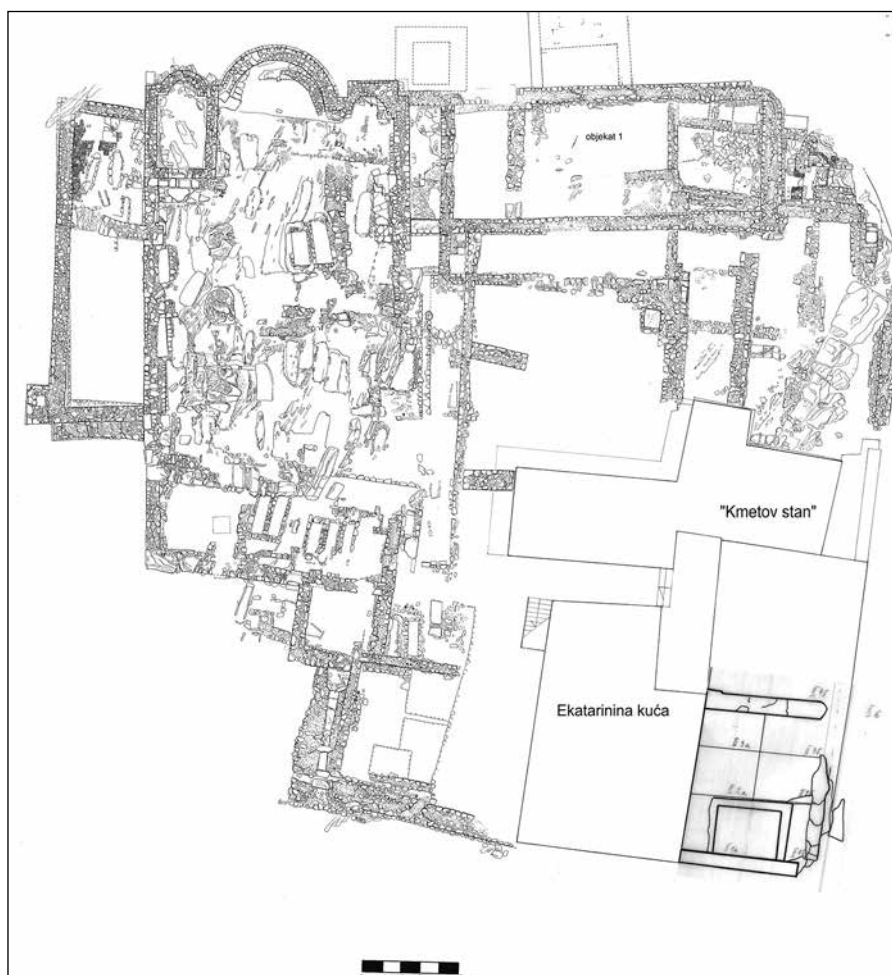
Sl. 2 Slojevi I-IV vijeka foto 1-4 i faze gradnje manastira

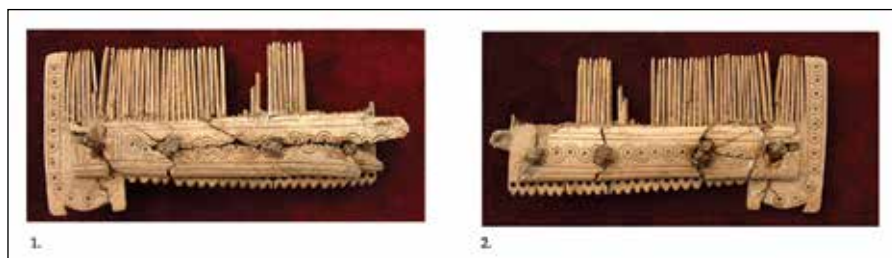
Sl. 3 Rimsko kupatilo sa hipokaustom i prefurnijom

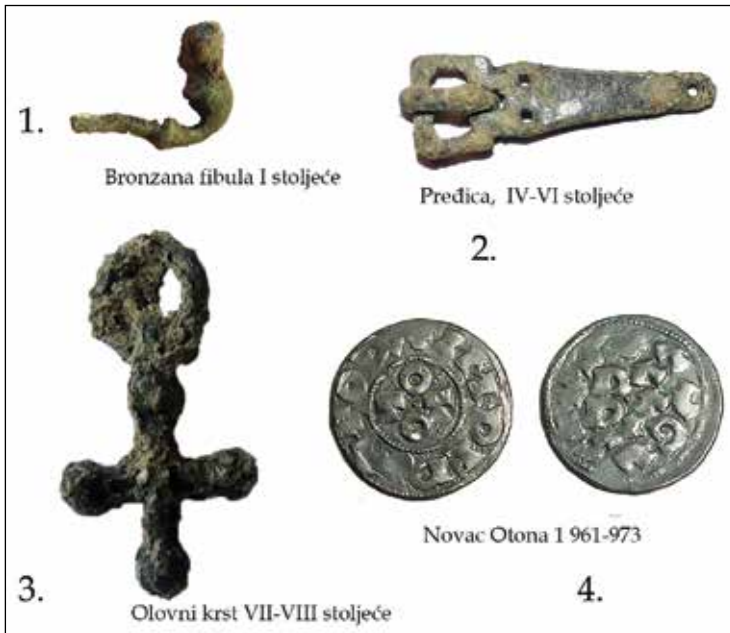
Sl. 4 Kulturna stratigrafija zapadno o hrama Svetog Mihaila

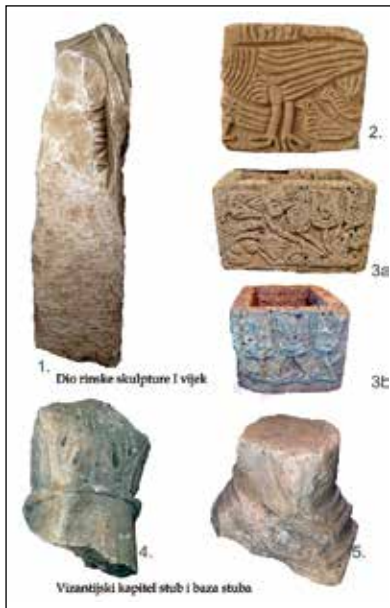
SI 05 Osnova manastirkog kompleksa IX-XI vijek

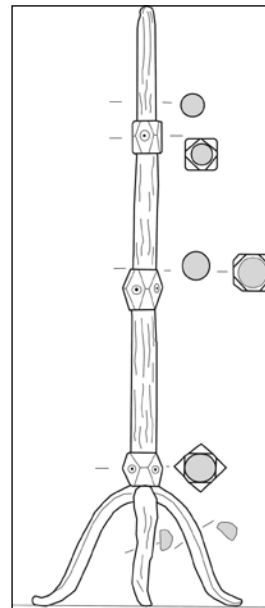
SI 06 Koštani češalj IV - V stoljeće

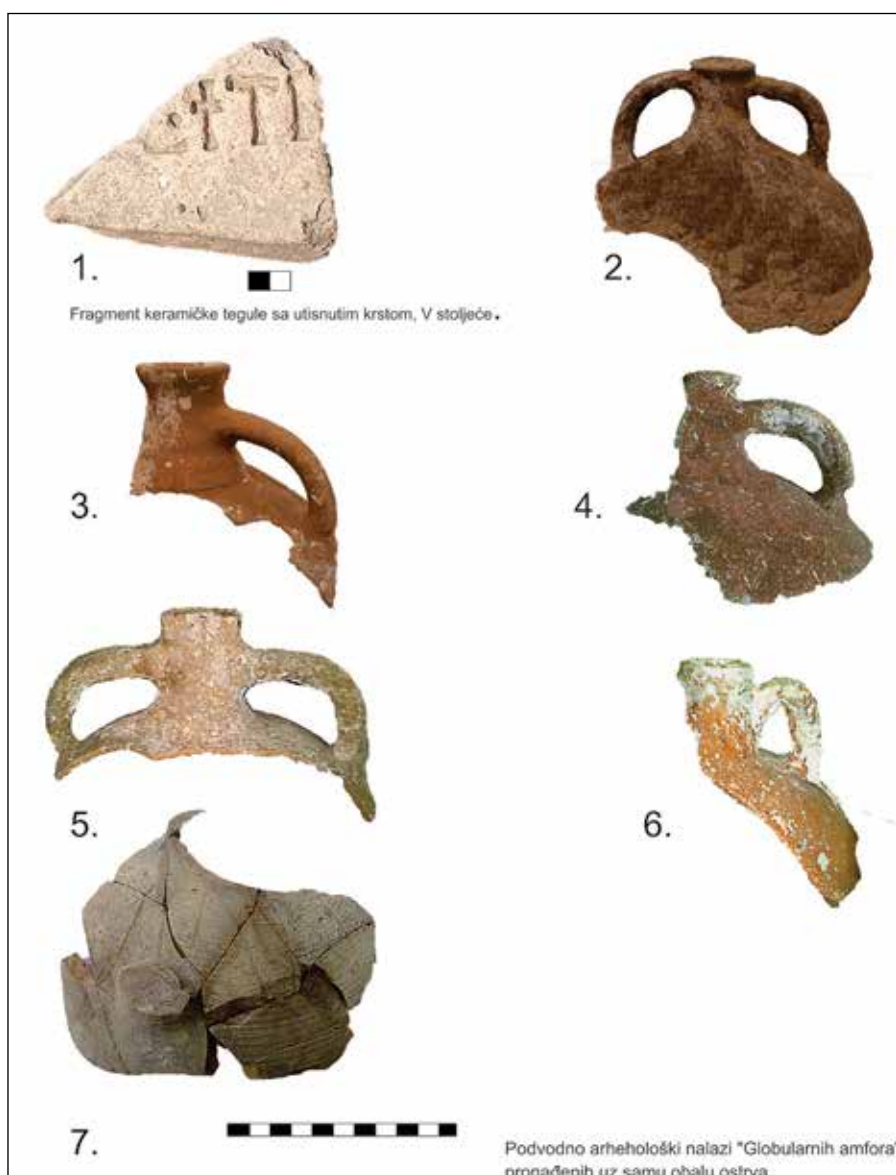
Sl. 7 Metalni nalazi I - X stoljeće

Sl. 8 Rimska i ranovizantijska kamena plastirka

Sl. 9 Vizantijski svijećnjak iz X ili prve polovine IX vijeka

Sl. 10 Globularne amfore, podvodni nalazi

Sl. 11 Ostaci odvodnog kanala iz pirga

Sl. 12A Aneks pirje iskopavanja

Sl. 12B grobovi u paraklisu

Sl. 13 ostaci trpezarije i klaustura

Sl. 14 Freske XIII stoljeće

Sl. 15 Odvodni kanal preko groblja sa sjeveozapadne strane

Sl. 16A Novac Stefana Dragutina

Sl. 16B Novac Stefana Dragutina
revers 13 vijek

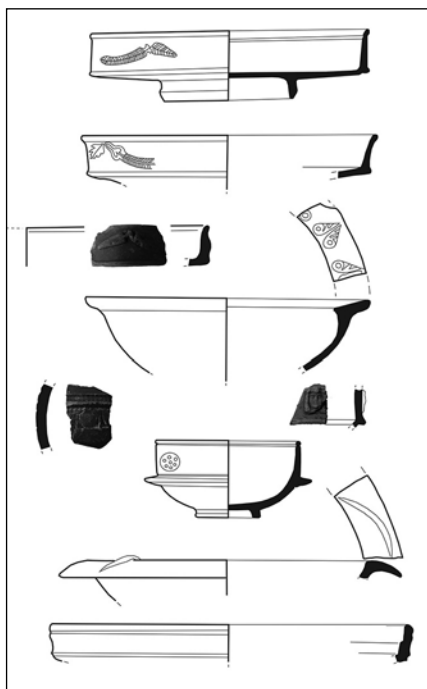

Tabla I zapadno mediteranska tera sigilata I stoljeće

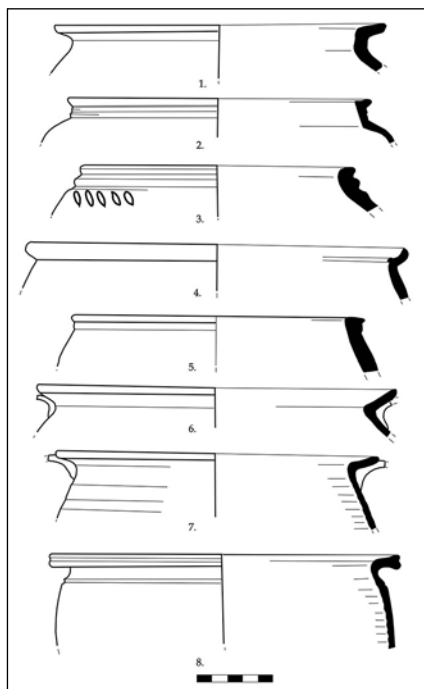

Tabla III rimsko kuhinsko posuđe I stoljeća I-II vijek

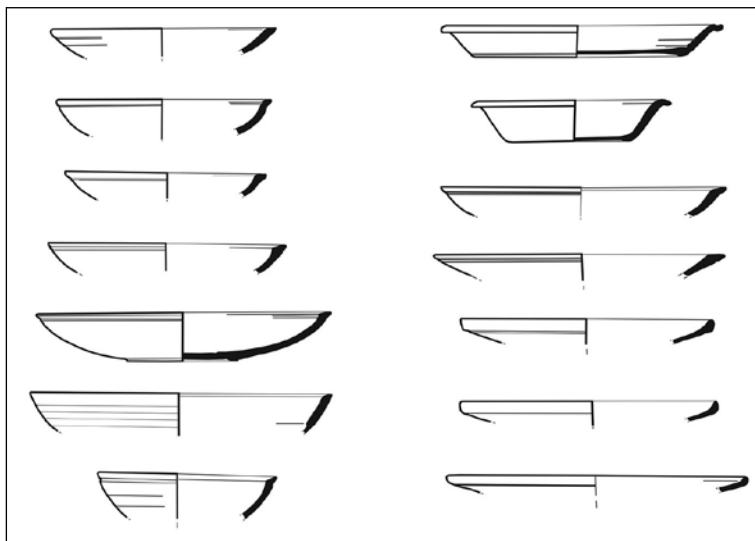

Tabla II istočno mediteranska tera sigilata I-II stoljeća

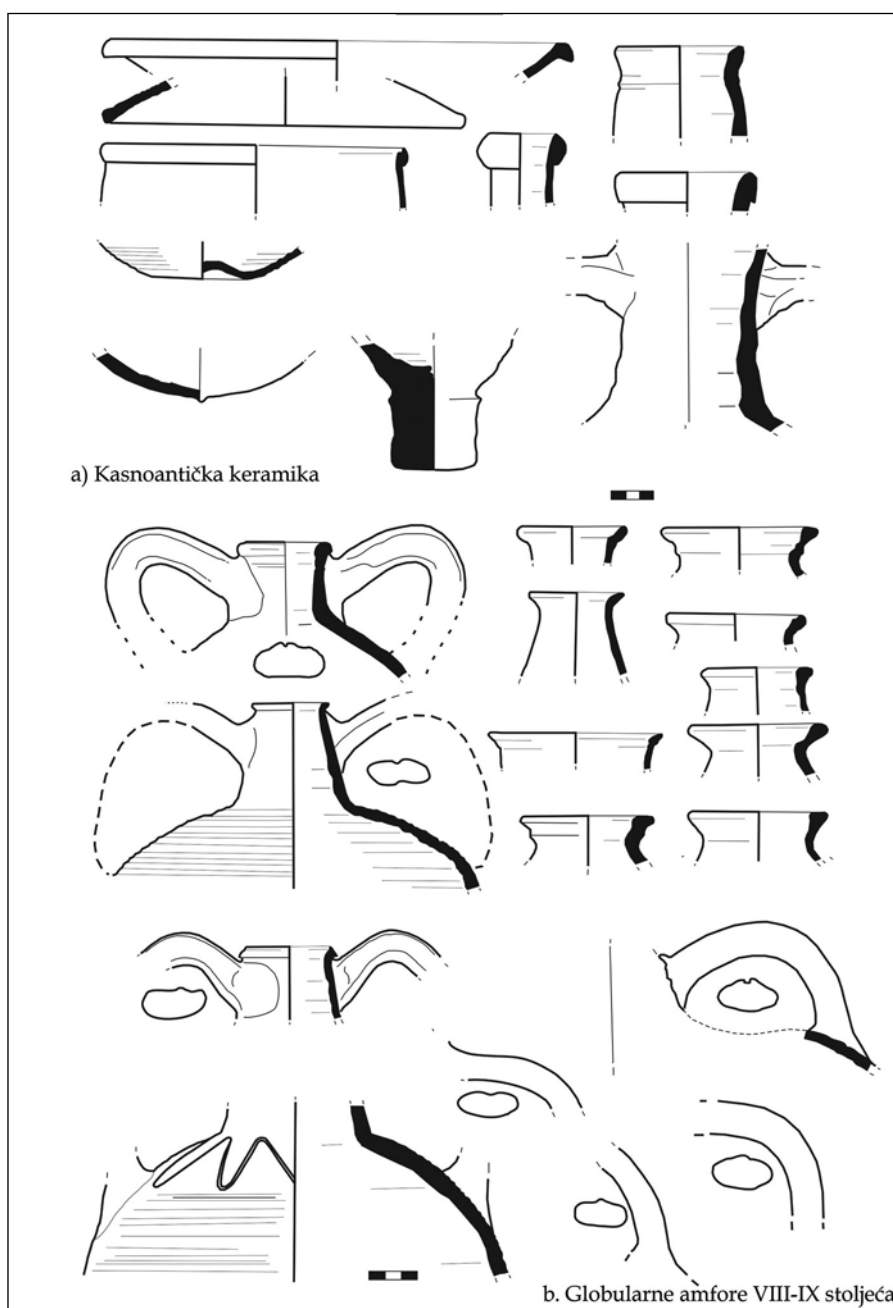

Tabla IV keramika IV -IX stoljeća

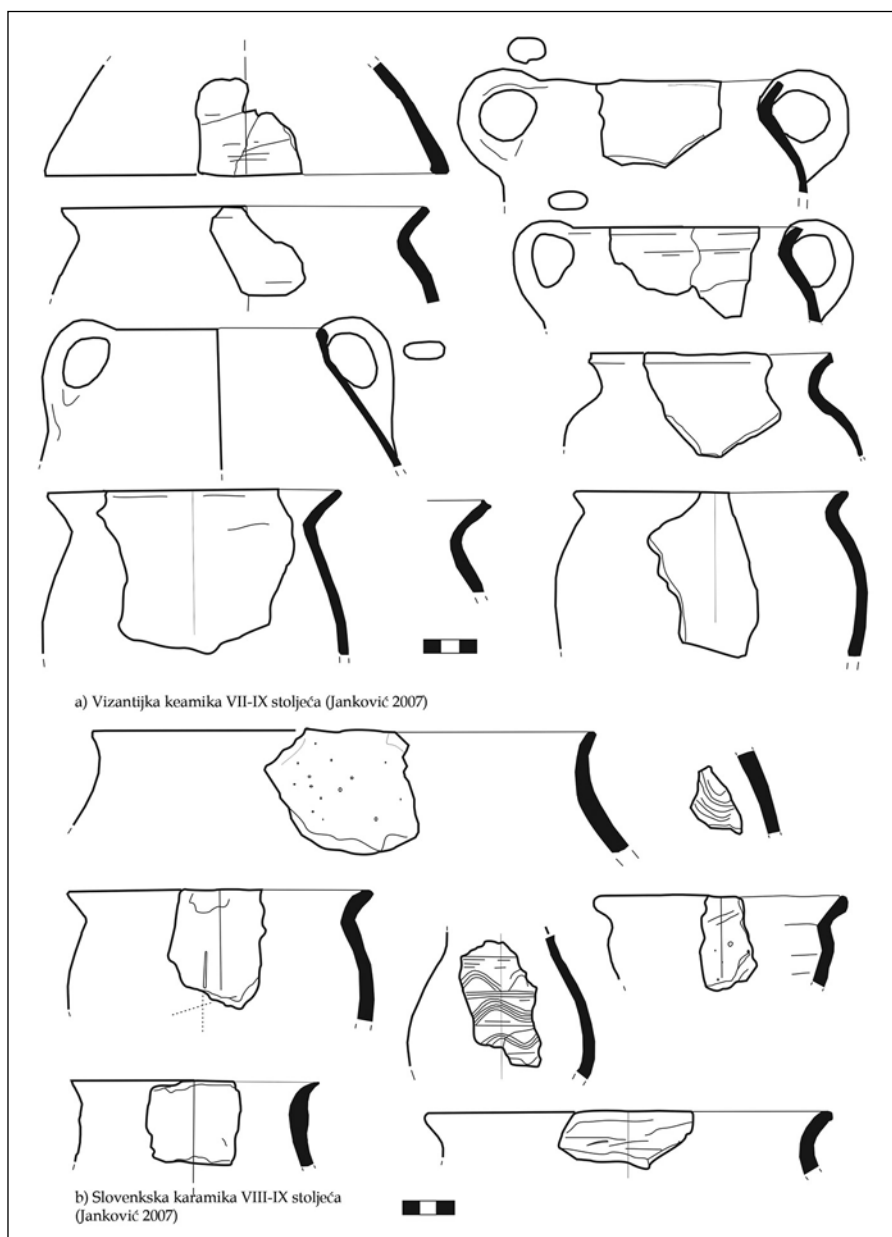

Tabla V vizantijska i slovenska keramika

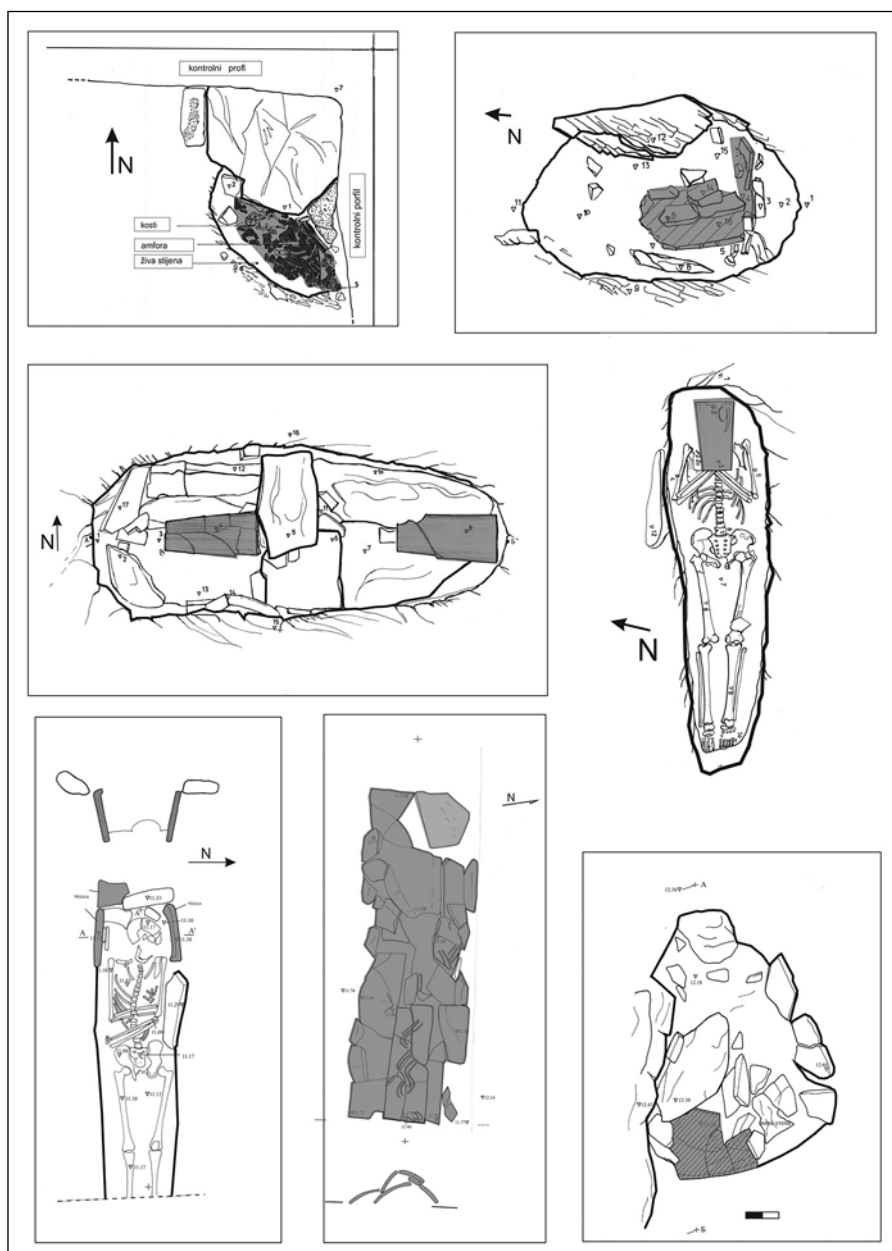

Tabla VI načini sahranjivanja IV-VI vijeka

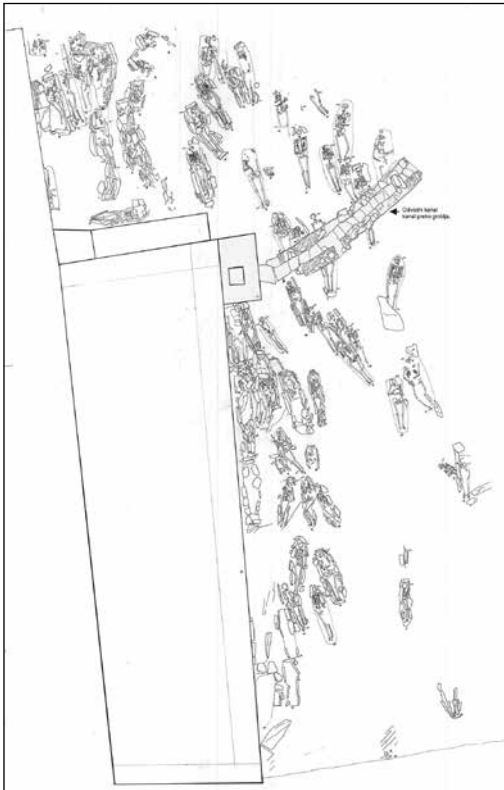

Tabla VII srednjovjekovno groblje sjeverna strana hrama

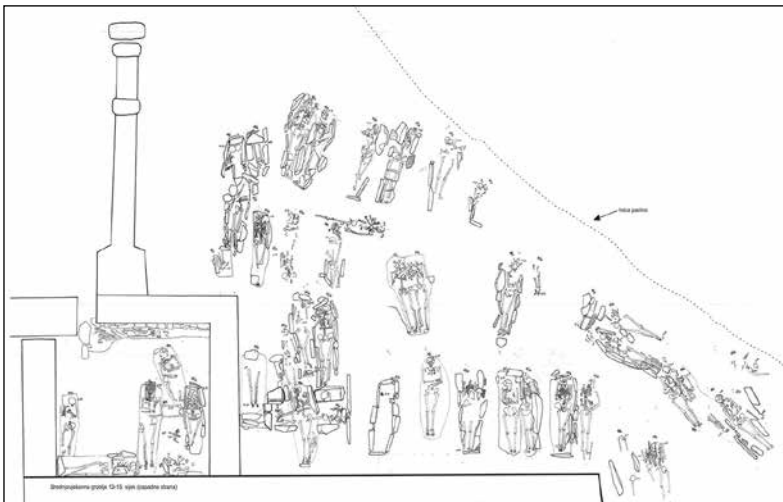

Tabla VIII srednjovjekovno groblje zapadna strana hrama

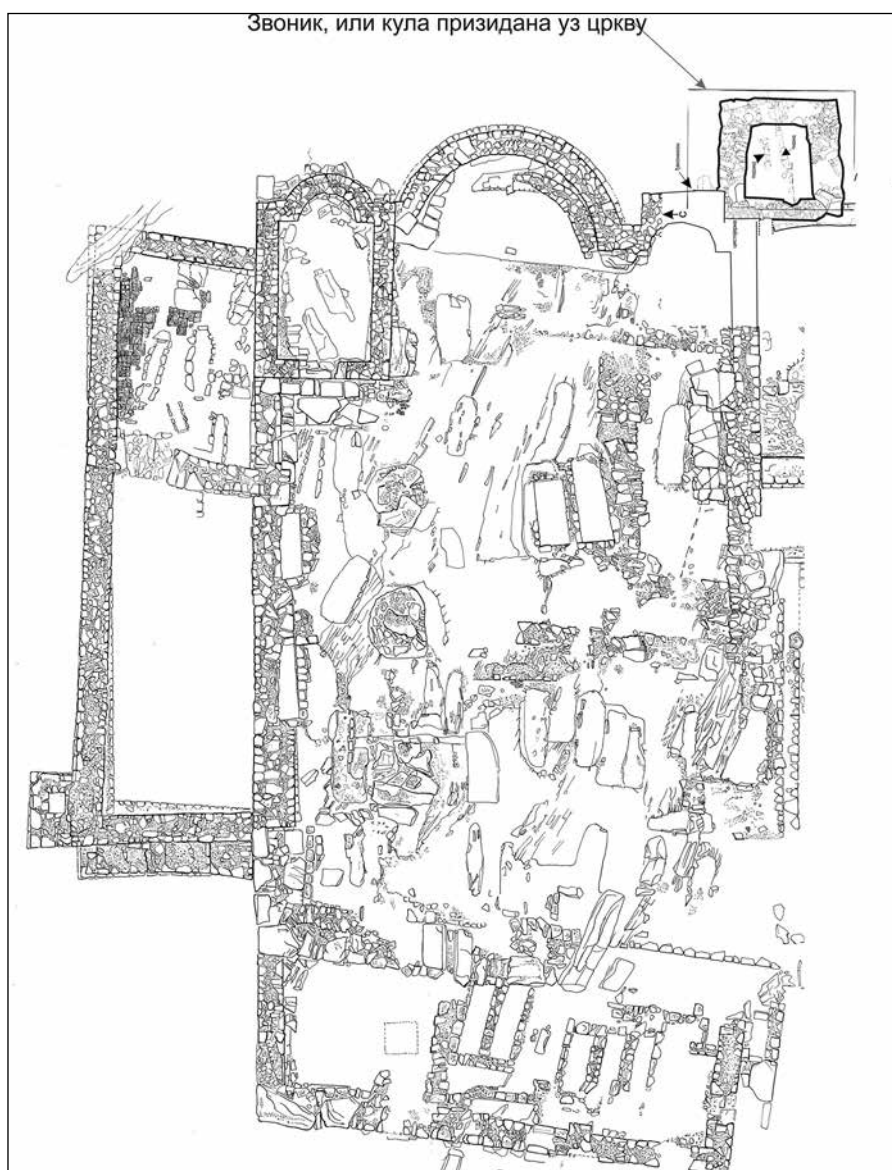

Tabla IX Osnova crkve sa zvonikom prizidanim uz crkvu u IX ili X stoljeću

Literatura:

- J. Martinović, *Antički natpisi u Crnoj Gori*, Podgorica 2013.
- F. Buluč, Ritrovamenti antichi a Otok presso Krtola, *Bulletino di archeologia et storia dalmatina* XXIV, Split 1903.
- Đ. Bošković, Istraživanja srednjovjekovnih spomenika na južnom primorju, *Spomenik SKA LXXXVIII*, drugi razred, 69, Beograd 1938.
- V. Korać, Ostaci manastira Sv. arhandela Mihaila na Prevlaci, *Starinar* 51 (2000), 135-170.
- Đ. Janković, M. Živković, G. Simonović, Đ. Ćapin, Miholjska Prevlaka, Istraživanja u 1997, *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 14, Beograd 1998, 137-143;
- Đ. Janković, *Srpsko Pomorje 7-10. stoljeća*, Beograd 2007.
- Đ. Janković, *Saborni hram Svetog arhangela Mihaila manastira Ilovice, Drevnohišćansko i svetosavsko nasleđe u Crnoj Gori*, Cetinje - Beograd, 2010.
- I. Pašić, Manastir Svetoga arhangela Mihaila na Prevlaci, arheološki slojevi iz 13. i sa početka 14. vijeka, *Glasnik SAD*, Beograd 2004.
- I. Pušić, Preromanska dekorativna plastika na Otoku-Boka Kotorska, *Naše starine* V, Cetinje 1975.
- M. Parović-Pešikan, Mr Jovan Martinović, Dr Vojislav Trbuhović, mr Leposava Savić-Trbuhović, Pregled arheoloških spomenika na području obale Boke Kotorske, *Naše Starine* VI, Cetinje, 1978., 147-175.
- I. Stijepčević, Kotor i Grbalj, *Prilog vijesnika za historiju i arheologiju dalmatinsku*, LII, 1935 – 1949.
- O. Brukner, *Rimska keramika u jugoslovenskom delu Donje Panonije*, Beograd 1981.
- LJ. Bjelajac, *Terra sigillata u Gornjoj Meziji, Import iz radionce Viminacium-Margum*, Beograd 1990
- Nikolić-Đorđević, Antička keramika Singidunuma, *Singidunum* 2, 2000.
- B.Lahi, Dëshmi të terra sigilatës italice dhe galeze jugore në qytetin e Shkodrës, Iliria 2005-2006
- Conspectus 1990, 148.
- R. Makijanič. Istočna sigilata na Kvarneru, *Prinosi odjela za arheologiju*, Zagreb, 1983. 51-64.
- J.W. Hayes, *A supplement to Late Roman Pottery*, British School at Rome, London, 1980, 325-327.
- M.Bonifay, *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*: Archaeopress, British Archaeological Reports, International Series, Oxford 2004.
- M. Bonifay, D. Pieri, Amphores du Ve au VIIe s à Marseille: nouvelles donnée sur la typologie et le contenu, *Journal of Roman Archaeology* 8, 1995, 94-120
- D. Pieri, *Le commerce du vin oriental a l'époque byzantine (V-vii si'ecles). les temoignage des amphores en Goule*, Beyruth, 2005.
- E.Cirelli, Anfore globulari a Classe nell'alto Medioevo, *V Congresso Nazionale di Archeologia Medievale*, a cura di G. Volpe, P. Favia, Firenze 2009.

- S. Gelichi, D. Calaon, E. Grandi, C. Negrelli, "... *Castrum igne combussit...*": *Comacchio tra tarda antichità ed alto medioevo*, in *Archeologia Medievale*, XXXI-II, 2006, pp. 19-48.
- C. Negrelli, Towards a definition of early medieval pottery markers: amphorae and other vessels in the Adriatic region, S. Gelichi, R. Hodges (eds.), *From sea to another trading places in the European and Mediterranean Early Middle Ages*, proceedings of the International Conference Comacchio 27th-29th March 2009.
- R. Sekso, Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika, *VAPD* 105, 2012.
- Ž. Krnčević, M. Menđušić, I. Pedišić, *Danilo-Arheološki vodič*, Šibenik 2000.
- I. Sindik, Prevlaka 1124. i 1181, *Boka* 24, Herceg-Novi 2004, 127-132.
- D. Mrkobrad, A. Jovanović, Samograd-arheološka istraživanja, *Novopazarški Zbornik* 13, Novi Pazar 1989.
- Đ. Janković, *Podunavski deo Akvisa u VI i početkom VII veka*, Beograd 1981: TI, TII, TIII, T VI 1-3, TIV, TVII 4, 3-13.
- P. Arthur et al, *Excavation at Otranto*, vol. II: Finds, editors Francesco D'Andria and David Whithouse, Università degli studi di Lecce, 1992.
- I. Grujić, Keramika II veka, *Nova antička Duklja* IV, Podgorica 2011.
- M. Živanović, D. Drašković, Keramika prostorije 3 IX, prilog poznavanju svakodnevnog života antičke Duklje, *Nova antička Duklja* II, Podgorica 2011.
- P. Arthur, R. Auriemma, A search for Italian wine. Middle Byzantine and later amphorae from southern Puglia, Italy, in *INA Quarterly*, 23.4 (1996), 1997, 14-17.
- M. Zagarčanin, Podvodno-arheološka istraživanja barskog i ulcinjskog akvatorija, *Nova antička Duklja* V, Podgorica 2013.
- M. Zagarčanin, Nova istraživanja rimske i ranovizantijske vile nalokalitetu Mirišta u Petrovcu, *Nova antička Duklja* V, 2014.
- M. Zagarčanin, *Ranohrišćanska crkva na Velikom pijesku*, Bar, 2008.
- M. Zagarčanin, Kasnoantička i ranovizantijska svjedočanstva na prostoru Bara: S. Gelichi, M. Zagarčanin, M., *STORIE DI UNA CITTÀ. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, STARI BAR 5., Archeologia - Insegnamento di Archeologia Medievale. Dipartimento di Studi Umanistici. Università Ca' Foscari di Venezia, 2014.
- M. Zagarčanin, Antička i Ranovizantijska arheološka svjedočanstva na Svetomiholjskoj Prevlaci kod Tivta Preliminarni rezultati istraživanja od 1997. do 2011. godine, *Nova antička Duklja* VI, Podgorica 2015, str. 109-157.